

حجاب در آینه پژوهش‌های اجتماعی و فرهنگی مرور ادبیات موضوعی مسئله حجاب در ایران معاصر

گزارش پژوهشی
آذر ۱۴۰۱ / ویراست ۱.۵

میراث
گروه بررسی‌های راهبردی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَعَجِّلْ فَرَجَهُم

قال مولانا امیر المؤمنین (علیه السلام)

ثابروا علی صلاح المؤمنین و المتقین

غرر الحکم

گزارش پژوهشی

حجاب در آینه پژوهش‌های اجتماعی و فرهنگی

آذر ۱۴۰۱ / ویراست ۱.۵

مرور ادبیات موضوعی مسئله حجاب در ایران معاصر
تهیه شده توسط گروه بررسی‌های راهبردی میراث
(وابسته به انجمن میراث اسلامی)

مدیر گروه: امیرمهدی مناقبی، Managhebi@mssint.com

مدیر پژوهشی: علیرضا رحمانی، Rahmani@mssint.com

همکاران

پژوهش: زهرا آبیاری (پژوهشکده مهرستان)

ویراستاری: مهدی صالحی

صفحه‌آرایی: علی‌اکبر محمدخانی

اطلاعات تماس

۰۲۱-۲۶۴۰۸۰۴۷

www.mssint.com

Contact@mssint.com

گروه بررسی‌های راهبردی

برای دریافت گزارش‌ها و اطلاع از فعالیت‌های گروه می‌توانید
علاوه بر سایت در شبکه‌های اجتماعی ما را دنبال کنید:

[mssinst](https://www.instagram.com/mssinst) [mssinst](https://www.facebook.com/mssinst) [mssinst](https://www.linkedin.com/company/mssinst) [mssinst](https://www.youtube.com/channel/UCmssinst) [mssinst](https://www.tiktok.com/@mssinst)

معرفی گروه

مأموریت گروه بررسی‌های راهبردی میراث، گفت و گو، تحلیل و پژوهش هدفمند پیرامون مسائل اجتماعی- فرهنگی شیعیان ایران و تدوین و ترویج راهکارهای جدید برای سیاست‌گذاران، نخبگان و مردم است. ما در این راستا در سایه بهره‌مندی از دانش خبرگان و تجربه کنشگران به ارائه پیشنهادات کاربردی در سطح سیاست‌گذاری و مسائل راهبردی خواهیم پرداخت؛ به عبارت دیگر از دل دانش و تجربه، پیشنهادهایی کاربردی برای مسائل راهبردی به دست خواهیم داد.

اهداف ما عبارتند از:

۱. ارائه تصویری روشن از آینده، مسائل و راهکارها؛
۲. افزایش آگاهی عمومی به مسائل راهبردی؛
۳. رایزنی و تلاش در جهت تحقق راهکارهای مطرح شده.

بیانیه مسئولیت

گزارش پیش رو بر اساس روش‌های علمی تهیه شده است و ما مسئول کیفیت آن هستیم. نظرات مطرح شده در گزارش دیدگاه رسمی گروه نمی‌باشد.

تقدیر

از یکایک بزرگواران و یاورانی که ما را در تهیه این گزارش همراهی و هم‌یاری کردند، کمال تقدیر و تشکر را داریم: مشاوران حامی، واسطه‌های ارزشمند ارتباطی و حامیان مالی نیکوکار. به‌طور ویژه از سرکار خانم اشرف بروجردی بابت راهنمایی‌هایی که فرمودند سپاسگزاریم.

تقاضا

از جمله اهداف این گزارش، توسعه گفت‌وگو پیرامون مسئله حجاب است. از مخاطبان محترم صمیمانه خواستاریم نقدها و نظرات خود را پیرامون محتوای این پژوهش با ما و سایر علاقه‌مندان به صورت عمومی به اشتراک بگذارند. نقد این گزارش از بهترین بازخوردها برای ما خواهد بود.

فهرست

۵	مقدمه
۶	گفتار اول: رویکردهای موجود دربارهٔ حجاب و عفاف در ایران معاصر
۹	۱.۱. رویکرد سنتی (عبادی و ایمانی)
۹	۲.۱. رویکرد نواندیشانه دربارهٔ حجاب
۱۲	۳.۱. رویکرد تبیینی (کلامی اجتماعی)
۱۴	۴.۱. رویکردهای فمینیستی
۱۶	گفتار دوم: تحولات قوانین پوشش در ایران معاصر
۱۶	۱.۲. صدور بخشنامه‌ها از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۳
۱۸	۲.۲. وضع قوانین پوشش
۲۷	گفتار سوم: نگرش جامعهٔ ایرانی به حجاب و عفاف در گسترهٔ مطالعات و پژوهش‌ها
۲۷	۱.۳. مسئله‌مندی حجاب و پوشش به روایت آمار در نیم قرن اخیر
۳۶	۲.۳. ارزشمندی حجاب در گسترهٔ مطالعات عصر حاضر
۳۷	۳.۳. ضرورت حجاب در گسترهٔ مطالعات عصر حاضر
۳۷	۴.۳. حدود حجاب در بستر مطالعات و پژوهش‌ها
۳۹	۵.۳. پیامدهای حجاب در بستر مطالعات
۴۲	۶.۳. مداخلهٔ دولت در مسئلهٔ حجاب
۴۵	نتیجه‌گیری
۴۶	خلاهای موجود؛ پیشنهادهایی برای تحقیقات آتی
۴۸	کتابنامه

فهرست نمودارها

۲۸	نمودار ۱: کتب تألیفی دهه ۵۰ با موضوعاتی مرتبط با حجاب
۲۹	نمودار ۲: کتب تألیفی دهه ۶۰ با موضوعاتی مرتبط با حجاب
۲۹	نمودار ۳: کتب تألیفی دهه ۷۰ با موضوعاتی مرتبط با حجاب
۳۰	نمودار ۴: پایان‌نامه‌های ارشد مرتبط با حجاب از ۱۳۷۱-۱۴۰۰
۳۱	نمودار ۵: کتب تألیفی دهه ۸۰ با موضوعاتی مرتبط با حجاب
۳۳	نمودار ۶: تعداد رساله‌های دکتری با محوریت حجاب
۳۳	نمودار ۷: رساله‌های دکتری مرتبط با حجاب به تفکیک موضوع
۳۵	نمودار ۸: پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد مرتبط با حجاب به تفکیک موضوعی
۳۵	نمودار ۹: کتب تألیفی دهه ۹۰ با موضوعاتی مرتبط با حجاب
۳۶	نمودار ۱۰: سیر کتب تألیفی مرتبط با حجاب در پنجاه سال اخیر
۳۶	نمودار ۱۱: روند تألیف کتب مرتبط با حجاب در پنجاه سال اخیر

فهرست جداول

۸	جدول ۱: رویکردهای موجود به حجاب و عفاف در ایران معاصر
۲۰	جدول ۲: قوانین عمومی مرتبط با حجاب
۲۲	جدول ۳: قوانین اختصاصی مرتبط با حجاب
۳۲	جدول ۴: رساله‌های دکتری مرتبط با حجاب

مقدمه

پوشش اسلامی به سبک قرائت رسمی است. بدیهی است سیاست‌گذاری به‌منظور بهبود وضعیت آیندهٔ حجاب، بدون توجه به پیشینهٔ فعالیت‌ها و درک وضع موجود حجاب در جامعه، قرین توفیق نخواهد بود. از این‌رو در این تحقیق، در پرتو رصد مطالعات نیم قرن اخیر، تلاش شده تا ضمن دستیابی به رویکردهای موجود دربارهٔ حجاب و عفاف در ایران معاصر، ضرورت و اهمیت حجاب و نگرش جامعهٔ ایرانی در دامنهٔ پژوهش‌ها و افکارسنجی‌ها و پیمایش‌های داخلی واکاوی شود تا از این طریق بتوان خلأهای موجود را شناسایی و پشتوانه‌ای برای سیاست‌گذاری بخردانه در جهت بهبود آیندهٔ حجاب و پوشش فراهم کرد.

مروری تاریخی بر تحولات مسئلهٔ حجاب نشان می‌دهد که پوشش و حجاب، به‌ویژه پوشش زنان، در سال‌های پیش و پس از انقلاب، همواره در کانون توجه نهادهای سیاست‌گذار و برنامه‌ریز و اجرایی بوده است. این مواجهه‌ها در قالب قوانین مربوط به پوشش را در سال‌های پیش و پس از انقلاب می‌توان مشاهده کرد. با وقوع انقلاب اسلامی و اهمیت یافتن نقش نمادهای فرهنگی، به‌خصوص نمادهای مذهبی، بازسازی فرهنگی جامعه به یکی از اولویت‌های دولت‌های پس از انقلاب تبدیل شد.

پس از گذشت چند دهه از پیروزی انقلاب اسلامی، مطالعه و بررسی واقعیت‌های حجاب در این سال‌ها، نشان‌دهندهٔ روند رو به کاهش گرایش زنان به

گفتار اول

رویکردهای موجود دربارهٔ حجاب و عفاف در ایران معاصر^۱

عرصه کنش‌های مرتبط با این عرصه بوده است. از این جهت رویکردهای ارائه شده در این دسته بندی لزوماً از لحاظ منطقی قسیم یکدیگر محسوب نمی‌شوند و تقسیم بندی فعلی را می‌توان ثمره نگاه به موضوع حجاب از چند زاویه مختلف دید.

در طول نیم قرن اخیر، با ایجاد و گسترش تحولات جهانی و افزایش حضور اجتماعی زنان، برانگیختگی برخی جریان‌های مدرن و رویارویی آن‌ها با گفتمان سنتی و قوانین فقهی را در کشور کاملاً می‌توان مشاهده کرد. بخش درخور توجهی از این مواجهه به سبک پوشش زنان مربوط می‌شود: آن‌گونه که مطلوب حاکمیت است و آن‌گونه که در واقعیت جامعه اتفاق افتاده و می‌افتد. این برانگیختگی را می‌توان بر قرائت‌های مختلف از حجاب در ایران تطبیق داد؛ بدین معنی که در دهه‌های اخیر، حجاب در گفتمان عمومی جامعه دستخوش برداشت‌های مختلفی شده است که می‌توان آن را در ساحت شناختی، ناشی از قرائت‌های مختلف دانست. ه برخی از آن‌ها مخالف شیوه پوشش رایج^۲ یا

مساله حجاب قانونی در ایران فراتر از ابعاد سیاسی و حقوقی آن در حال حاضر تبدیل به یک مساله اجتماعی شده است. وجود گروه‌های مختلف اجتماعی که دارای تفاوت‌هایی در نظام‌های ارزشی خود هستند باعث می‌شود تا رویکردهای متفاوت و بعضاً متعارضی در خصوص رعایت حجاب در میان ایشان مشاهده شود. با گذر زمان و تحولات پرسرعت دوره معاصر این تمایزها بروز و ظهور بیشتری در عرصه اجتماعی یافته‌اند. به نظر می‌رسد پیش از پرداختن به هرگونه تجویز یا توصیه در عرصه‌های مختلف سیاستی نیازمند آنیم که با عمده رویکردهایی که فضای جامعه ایرانی متأثر از آنها با مساله حجاب مواجه می‌شوند آشنا شویم. در ادامه این بخش به طرح و توضیح رویکردهای مذکور خواهیم پرداخت. لازم به ذکر است تقسیم‌بندی ارائه شده از رویکردهای موجود درباره حجاب و عفاف در ایران بر مبنای شهرت آراء و همین‌طور میزان بروز و ظهور آن در

۱. این قسمت برگرفته شده است از:

آبیار، زهرا و همکاران، «چالش‌های نظری حجاب در ایران پس‌انقلاب: تحلیلی بر رویکردهای موجود از حجاب و عفاف»، فصلنامهٔ اسلام و علوم اجتماعی، ۱۳۹۹.

۲. کار، مهرانگیز، پژوهشی دربارهٔ خشونت علیه زنان در ایران، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۷۹، ص ۱۲۸.

به دست آمده از این افراد نشان‌دهنده این است که پس از انقلاب اسلامی، حاکمیت با چندگونگی قرائت در این باب روبه‌رو بوده است. نظر به این موضوع، صرف نظر از مخالفان اصل حجاب،^{۱۰} رویکردهای^{۱۱} موجود در جدول ۱ تنظیم و ارائه شده‌اند. اشخاصی که در ادامه از ایشان نام برده می‌شود صرف نظر از موضع سیاسی و اعتقادی ایشان و از این جهت که در این عرصه به عنوان یک صاحب رای شناخته می‌شوند مورد نظر قرار گرفتند.

باتوجه به اینکه در دین برای پوشش و بدن، معنایی به دست می‌آید که امروزه در گفتمان دینی بیانگر هویت بدنی است، پوشش هم تجلی گفتمان دینی است. در گفتمان پوشش دینی، پوشیدن لباس‌های تنگ و چسبان یا نازک و بدن‌نما که موجب جلب نظر دیگران و خودنمایی می‌شود و هر نوع پوشش که منافی عفت باشد، رد می‌شود و انتخاب پوشش تحت تأثیر قوه شهوانی است. اما در گفتمان لیبرال، حجاب را وسیله جداسازی زنان از جامعه و عقب‌نگه‌داشتن آنان می‌دانند. هرگونه کنترل اجتماعی که آزادی را به خطر بیندازد و هرگونه خویشتن‌داری در برابر تمایلات نفسانی رد می‌شود. پوشش دینی نیز انزوا و پایگاه اجتماعی و سیاسی فرودستانه زنان را به نوعی تأیید می‌کند. در این گفتمان هرگونه اعمال محدودیت برای پوشش پذیرفتنی نیست.» (زاهدی، سیدسعید، کاوه، مهدی، «گفتمان‌های پوشش ملی در ایران»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۱، ش ۴، ۱۹۳۱، ص ۴).

۱۰. فتاحیان، مریم، «بررسی دیدگاه‌های موافقان و مخالفان حجاب در بازه زمانی پیروزی انقلاب اسلامی تا پایان اسفند ۱۳۵۹ (مورد مطالعه: روزنامه‌های کیهان و اطلاعات و آیندگان)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، گروه تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی، ۱۳۹۸.

۱۱. نکته مهم اینکه منظور محقق از اتخاذ واژه «رویکرد»، دیدگاه، مکتب و طرز فکری است که کلی‌تر از «خوانش» است. درحقیقت رویکرد بیانگر دنیای درون و حاصل تفکر و اندیشه‌ای است که افراد متعدد صاحب اندیشه از آن حمایت می‌کنند.

حتی اصل حجاب^۳ بوده یا به نوعی نمادین‌انگاری^۴ و تفوق سویه‌های سیاسی حجاب^۵ معتقدند. گفتمان غالب درباره حجاب برپایه سویه‌هایی همچون اسلام ناب^۶ و نمادین‌بودن بدن زن^۷ عدم الزام حکومتی در پوشش^۸ و... استوار بوده است. وجود چندگونگی در قرائت‌های مختلف از حجاب، قرائت غالب و رسمی حجاب را دچار چالش کرده است؛ به نحوی که اسلام سیاسی و گفتمان جنسیتی آن، حاوی رگه‌های تغییر و دگرگونی است که موجب شکل‌گیری موضعی شده که بر معنای حجاب به‌عنوان یک حق و انتخاب برای زنان مبتنی است. نظر به اهمیت حجاب در دوران معاصر، مهم‌ترین رویکردهای موجود درباره حجاب و عفاف از طریق استقرای سخنان مهم‌ترین افراد اثرگذار در مقوله حجاب و عفاف گردآوری و با روش توصیفی تحلیلی واکاوی شده است. نکته مهم اینکه برای دستیابی به رویکردها و خوانش‌های حجاب و عفاف، مهم‌ترین افراد تأثیرگذار در بستر انقلاب اسلامی مدنظر بوده‌اند. از این‌رو این دسته‌بندی براساس حصر عقلی نیست؛^۹ ولی کاوش در سخنان و مطالب

۳. ترکاشوند، امیر، حجاب شرعی در عصر پیامبر، ۹۸۳۱

۴. شفیعی سروستانی، اسماعیل، حجاب، مسئولیت‌ها و اختیارات دولت اسلامی (نظرات و دیدگاه‌ها)، تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۷۸۳۱، ج ۲، ص ۹.

۵. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ۵۸۳۱، ج ۹، ص ۲۳۴.

۶. همان.

۷. حق‌شناس، جعفر، نظام اسلامی و مسأله حجاب (مجموعه مقالات و گفت‌وگوها)، قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۸۷، ص ۱۸.

۸. ایازی، سیدمحمدعلی، «بررسی الزام حجاب در حکومت دینی»، فصلنامه شورای فرهنگی و اجتماعی زنان، س ۹، ش ۶۳، ۶۸۳۱، ص ۸۵.

۹. زاهدی و کاوه در مقاله «گفتمان‌های پوشش ملی در ایران» دو نوع خوانش را چنین شناسایی کرده‌اند: «گفتمان دینی و گفتمان لیبرال.

جدول ۱. رویکردهای موجود دربارهٔ حجاب و عفاف در ایران معاصر

ردیف	رویکردها	خوانش‌ها	افراد منتخب رویکردها	ایدهٔ منتخب
۱	رویکرد سنتی	عبادی ایمانی	آیت‌الله گلپایگانی آیت‌الله خویی آیت‌الله سیستانی آیت‌الله مکارم شیرازی	پوشش تمام بدن زن، حتی وجه و کفین، بنا بر احتیاط واجب لازم است. اغلب مراجع در قید حیات: پوشش تمام بدن به جز وجه و کفین را لازم می‌دانند و درباره پوشش وجه و کفین احتیاط واجب هم نکرده‌اند.
۲	رویکرد نوآندیشان	عرفی اجتماعی	عبدالکریم سروش	عدم الزام اخلاقی پوشش حجاب و عفاف و عدم نسبت میان حجاب و کنش عفیفانه.
		عدم الزام اخلاقی	سروش دباغ	نپوشاندن گردن و موی سر، غیر اخلاقی و غیر عفیفانه نیست.
		عدم الزام فقهی	محسن کدیور	پوشاندن گردن به بالا و زانو و بازو به پایین لازم نیست.
			احمد قابل	پوشاندن بدن لازم ولی پوشش سر و گردن مستحب شرعی است.
عدم الزام حکومتی	سید محمدعلی ایازی و محمدرضا زائری	ایازی: اصل حجاب واجب است و فرهنگ‌سازی دربارهٔ آن لازم؛ ولی عدم رعایت حجاب الزام حکومتی ندارد. زائری: من معتقدم که الزام و اجبار به حجاب از اول در کشور اشتباه بوده است. یعنی یک ارزش متعالی را که افراد باید برای آن التماس می‌کردند، اجباری کردیم؛ مثل پدرمادری که در خانه بخواهند یک غذای مطلوب را به‌زور به بچه بدهند. ^{۱۲}		
۳	رویکرد تبیینی	تفسیری تاریخی	محمد مجتهد شبستری، امیرحسین ترکشوند، رضا علیجانی	شبستری: پرداختن به بحث حجاب و پوشش نیازمند تحول تبیینی و تفسیری است و نظام‌های فقهی به‌علت مبتنی‌بودن بر پیش‌فرض‌ها قانع‌کننده نیستند. ترکشوند: وی حجاب حاجز را به‌معنای عفت می‌گیرد و پوشش سر را فاقد استناد نقلی معتبر می‌داند.
		خوانش مبتنی بر عفت	محمود طالقانی، امام‌خمینی، مرتضی مطهری	دال مرکزی در این خوانش، عفاف است که با حجاب پیوند ناگسستنی دارد.
		خوانش هویت‌محور نمادین (سمبلیکی)	آیت‌الله خامنه‌ای	این خوانش، نشان می‌دهد که حجاب و پوشش زنان در پیوستار خود، ادامهٔ تطور معنایی حجاب در گفتمان اسلامی است که با وجود گفتمان‌های رقیب توانسته است ضمن تأکید بر حفظ عفت و حجاب زنان در عرصه‌های اجتماعی، معناداری پوشش و سوبه‌های نمادین (سمبلیکی) آن را همچون نماد مقاومت و مبارزهٔ سیاسی اجتماعی زنان ایرانی بازنمایی کند.

ردیف	رویکردها	خوانش‌ها	افراد منتخب رویکردها	ایده منتخب
۴	رویکرد زنانه‌نگر	خوانش مبتنی بر انزوا	مهرانگیز کار، نوشین عبادی، شهلا لاهیجی و...	با وجود تحولات جهانی دربارهٔ زنان، فمینیست اسلامی ^{۱۳} به تفسیر حجاب به‌مثابه ابزار انزوا و محدودیت زنان اشاره می‌کند. خاستگاه این رویکرد به حجاب را باید در اندیشه‌های کسانی همچون فاطمه مرنیسی ^{۱۴} جست‌وجو کرد.
		خوانش مبتنی بر انتخاب	زیبا میرحسینی	با ایجاد فضای باز سیاسی در جامعه چالشی تازه بر سر مسئلهٔ حجاب به وجود آمد و حجاب به‌مثابه امری اجباری در مقابل گفتمان غالب به چالش کشیده شد و حربه‌ای برای نقد گفتمان رسمی به دست آمد.

۱.۱. رویکرد سنتی (عبادی و ایمانی)

این رویکرد که سابقهٔ طولانی درمقایسه با دیگر رویکردها در ایران معاصر دارد، با نگارش آثار متعدد در قالب تکنگاری‌ها و رساله‌های مختصر، به بحث حجاب، پرهیزدادن زنان از آمیختگی با مردان و حضور در عرصه‌های مردانه توجه کرده است. هرچند سابقهٔ رویکرد عبادی-ایمانی به قبل از انقلاب برمی‌گردد. نگاه فقه سنتی به حجاب و قلمروی آن در دوران معاصر می‌تواند ذیل این رویکرد دسته‌بندی شود. از فقه‌های معاصری که پوشش تمام بدن زن، حتی وجه و کفین را مطابق احتیاط واجب لازم می‌دانند می‌دانند، باید از سیدمحمدرضا گلپایگانی^{۱۵} و سیدابوالقاسم خویی^{۱۶} نام برد که فارغ از نظری که در دروس فقه و نوشته‌های استدلالی بیان کرده‌اند، به نظر می‌رسد هرچند دربارهٔ وجوب پوشش وجه و کفین به فتوا نرسیده‌اند، ولی ادله‌ای که در این مسئله وجود دارد را به قدری قابل توجه یافته‌اند

۱۳. در ترکیب فمینیست اسلامی و امکان همنشینی این دو مفهوم مناقشاتی وجود دارد. در اینجا مقصود رویکردی است که از سوی متفکران این مکتب با گرایش‌های اسلامی مطرح شده است.

۱۴. مرنیسی، فاطمه، زنان پرده‌نشین و نخبگان جوشن‌پوش، ترجمهٔ ملیحه مغازه‌ای، تهران: نی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۴.

۱۵. گلپایگانی، توضیح المسائل گلپایگانی، قم: دارالقرآن الکریم، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۴۱۳.

۱۶. احمدی جلفایی، حمید، احکام حجاب و عفت در گلستان مرجعیت، قم: زائر، ۱۳۸۴، ص ۵۴.

که نمی‌توانند دست از احتیاط بکشند... از طرفی عمده مراجع معاصر در قیدحیات فتوا داده‌اند پوشاندن وجه و کفین واجب نیست که از این میان می‌توان سیدعلی سیستانی^{۱۷} و ناصر مکارم شیرازی^{۱۸} را نام برد.

۲.۱. رویکرد نواندیشانه دربارهٔ حجاب

در دوران معاصر، خوانش‌های متعددی از سوی عالمان اسلامی در خصوص موضوع حجاب ارائه شده است. گونه دیگری از آراء مرتبط با حجاب که منتسب به گروه روشنفکران دینی است از حیث فلسفه حجاب و عفاف و حدود پوشش تفاوت‌هایی اساسی با خوانش‌های مرسوم فقهی دارد که در ادامه به این موارد اشاره خواهیم کرد:

۱. خوانش عدم الزام اخلاقی

سنجش پوشش و حجاب از زاویهٔ اخلاق یکی از خوانش‌های موجود در خصوص حجاب است. خوانش عبدالکریم سروش و فرزندش از این مقوله است. سروش دباغ با نگارش دو مقاله با عنوان «حجاب در ترازوی اخلاق» و «بی‌حجابی یا بی‌عفتی؛ کدام غیر اخلاقی است؟» نگاه خود را دربارهٔ حجاب

۱۷. سیستانی، توضیح المسائل، قم: بی‌نا، ۱۳۹۳، ص ۴۶۵.

۱۸. مکارم شیرازی، توضیح المسائل، قم: انتشارات مدرسهٔ الإمام علی بن ابی طالب، ۱۳۸۴، ص ۴۰۲.

بیان کرده و عبدالکریم سروش نیز در ضمن سخنرانی‌های خود، به تبیین عدم الزام اخلاقی پوشش و حجاب از سویی و عدم نسبت میان حجاب و کنش عقیفانه در جامعه کنونی پرداخته است.

از نظر سروش، مسئله زنان، مسئله‌ای غیرکلان و عرفی محسوب می‌شود؛ اما از دو منظر فقهی (خوانش مسلط حکومتی) و اخلاقی می‌توان آن را تبیین کرد. تلاش روشنفکران دینی خارج شدن از سلطه فقه و توجه به حیطه اخلاق است.^{۱۹} وی ضمن انتقاد از حجاب به شیوه اجباری، معتقد است که هیچ حکم اخلاقی‌ای درباره خوب یا بد بودن حجاب وجود ندارد. به عبارت دیگر، حجاب معطوف به حسن و قبح عقلایی جامعه است و چون تابعی از مدح و ذم عقلاست، امری عرفی و - اجتماعی قلمداد می‌شود.^{۲۰} وی با چنین رویکردی، فاقد پشتوانه حقیقی بودن حجاب را به سایر اخلاقیات نیز سرایت داده و معتقد است بسیاری از اخلاقیات نیز با همین ستایش‌ها و سرزنش‌های اجتماعی تعیین می‌شوند و کمتر کسی است که به دنبال حقیقت خیر و نیک باشد.^{۲۱} از نظر وی، عرفی‌انگاری و فروکاهشی بودن پوشش و حجاب تا بدان جاست که در اسلام حکم مشقت‌زا وجود ندارد؛ لذا پوشش و حجاب اگر مشقت و سختی ایجاد کند، الزام اخلاقی بر رعایت آن وجود ندارد؛^{۲۲} به عبارتی این ارزش‌ها از آنجاکه الهی‌اند، همچنان محترم و متبع هستند و تنها وقتی که رعایت آن‌ها فوق طاقت و غیرعملی شود، برمی‌افتند.^{۲۳} اتخاذ چنین خوانشی بر این امر مبتنا دارد که فهم انسان از مقررات درون دینی باید با اندیشه‌های برون دینی منطبق باشد و قرائت سازگار با درک انسان معاصر از حقوق بشر ارائه شود.^{۲۴}

دباغ نیز در دو مقاله خود، ضمن انتقاد از روش گذشتگان در بحث حجاب، غلبه نگاه هویتی و فقهی به این مسئله را نقد کرده، معتقد است در گذشته، فلسفه حجاب، حد تمایز میان زنان برده و آزاد بوده و امروزه لازم است از زاویه اخلاق نیز حدود این حکم فقهی کاویده شود.^{۲۵}

طرفداران این رویکرد معتقدند، از آنجاکه حدود و ثغور کنش عقیفانه از عصری به عصری دیگر تغییر کرده، بی‌آنکه ارزش جهان‌شمول آن خدشه‌دار شده باشد^{۲۶} نپوشاندن گردن و موی سر، غیر اخلاقی و غیر عقیفانه محسوب نمی‌شود.^{۲۷} مطابق این خوانش، حجاب خودبه‌خود، مشمول حکم اخلاقی نیست؛ بلکه برای قضاوت اخلاقی درباره حجاب، باید ربط اخلاقی وجود داشته باشد، در حالی که چنین نیست.^{۲۸} دباغ برای تبیین نظر خود، ربط اخلاقی میان حجاب و عفت را بیان کرده، معتقد است که عفت، وظیفه‌ای است که از ترکیب سه وظیفه دیگر وفاداری و بهبود خود و آسیب‌نرساندن به دیگران حاصل شده است. او همچنین مدعی است: «عدم پوشش موی سر و گردن و بسند کردن به حجاب عرفی، متضمن نقض وفاداری، آسیب‌نرساندن به دیگران، بهبود خود، عدالت، سیاست‌گزاری، مهربانی و جبران نیست؛ چراکه نه متضمن نقض کرامت انسانی و وفاداری و مهربانی و عدالت است، نه آزار و اذیت دیگران را در پی دارد.»^{۲۹}

۲. خوانش عدم الزام فقهی

کدیور در برخی گفتارها و نوشتارهای خود، پوشاندن گردن به بالا و زانو و بازو به پایین را برای زنان لازم نمی‌داند. وی ضمن تقسیم حکم حجاب به دو حکم

۲۵. دباغ، سروش، «بی‌حجابی یا بی‌عفتی؛ کدام غیر اخلاقی است؟»،

۱۳۹۲ب، در دسترس در وبگاه صدانت.

۲۶. دباغ، سروش، «نسبت روشنفکری دینی و فمینیسم»، فصلنامه زنان

امروز، س ۱، ش ۹، ۱۳۹۳، ص ۸۵.

۲۷. دباغ، سروش، «بی‌حجابی یا بی‌عفتی؛ کدام غیر اخلاقی است؟»، در

دسترس در وبگاه صدانت.

۲۸. دباغ، سروش، «بی‌حجابی یا بی‌عفتی؛ کدام غیر اخلاقی است؟»، در

دسترس در وبگاه صدانت.

۲۹. دباغ، سروش، «حجاب در ترازوی اخلاق»، در دسترس در وبگاه صدانت.

۱۹. سروش، عبدالکریم، «سخنرانی در تورنتو»، ۲۰۱۴، در دسترس در وبگاه «خودنویس».

۲۰. سروش، عبدالکریم، «موانع و مشکلات دموکراسی در ایران»، ۱۳۸۱، فایل صوتی در دسترس در: www.dsoroush.com.

۲۱. سروش، عبدالکریم، «موانع و مشکلات دموکراسی در ایران»، ۱۳۸۹، در دسترس در: www.dsoroush.com.

۲۲. سروش، عبدالکریم، سخنرانی در تورنتو، «حجاب و هویت اسلامی»، ۲۰۱۰، در دسترس در: drsoroush.com.

۲۳. سروش، عبدالکریم، ایدئولوژی شیطانی، تهران: صراط، ۱۳۷۹، ص ۱۲۶.

۲۴. سروش، عبدالکریم، سیاستنامه، تهران: انتشارات صراط، ۱۳۸۷، ص ۳۵۸.

اولی حجاب و ثانوی متغیر، حکم اولی و واجب را حکم ثابت و همیشگی حجاب در مقابل نامحرم می‌داند که تابعی از اوضاع جامعه نیست. اما پوشاندن همه بدن، جز وجه و کفین را به عرف و وضع مکانی وابسته دانسته و حکم قطعی بر وجوب آن قائل نیست.^{۳۰} ایشان ملاک حکم ثانوی را جلوگیری از مفسده دانسته است، به نحوی که در صورت فقدان مفسده، الزام فقهی در پوشاندن موارد ذکر شده وجود ندارد.^{۳۱} از نظر وی، فقدان دلیل قرآنی در پوشاندن بعضی اعضای بدن از نامحرم، سبب می‌شود تا تنها پوشش حداقلی عقلانی (بازو و گردن تا زانو) به عنوان حکم ثابت دینی پذیرفته شود و پذیرش بیش از این پوشش، تابعی از اوضاع مکانی و عرفی خواهد بود.^{۳۲}

۳. خوانش عدم الزام حکومتی

یکی دیگر از خوانش‌های درخور توجه در این رویکرد، عدم الزام حکومتی است. در خوانش غالب سیاست جمهوری اسلامی، اصل حجاب به عنوان وظیفه‌ای شرعی، واجب است و مانند هر واجبی، چه واجب فردی و چه واجب اجتماعی، مخالفت و کنار گذاشتن آن حرام است، باید با بی‌حجابی برخورد و از آن جلوگیری کرد. همچنین قوانین لازم را هم برای جلوگیری از هرج و مرج باید تصویب کرد.^{۳۳} در مقابل این دیدگاه، کسانی همچون سید محمدعلی ایازی معتقدند: «اصل حجاب واجب است و فرهنگ‌سازی و فعالیت‌های تبلیغی برای آگاه‌سازی مردم نسبت به این وظیفه لازم است؛ ولی نفس رعایت نکردن حجاب مجازات را به دنبال نمی‌آورد. نمی‌توان کسی را به خاطر ترک حجاب مجازات کرد. تنها در صورتی می‌توان حجاب را الزامی دانست که بی‌حجابی عفت عمومی جامعه را جریحه‌دار کند و حجاب، هنجار و بی‌حجابی، ناهنجار اجتماعی و نه شرعی به حساب آید و افزون بر آن به صورت

۳۰. علی پور، حسن، مکتب در فرایند نواندیشی، قم: معارف، ۱۳۹۴، ص ۲۰۶.

۳۱. Kadivar.com

۳۲. کدیور، محسن، «تأملی در مسئله حجاب»، ۲۰۱۲، در دسترس در:

Kadivar.com

۳۳. مهدوی‌زادگان، داوود، «پژوهشی در الزام حکومتی حکم حجاب»،

مطالعات راهبردی زنان، ۱۳۸۶، ش ۳۶.

کارشناسی و علمی ثابت شود که برهنگی به اختلاف خانوادگی، فساد اخلاقی و گسترش نابسامانی می‌انجامد و به‌طور طبیعی این بحث (الزام به حجاب) از حوزه حجاب شرعی بیرون خواهد بود و مانند قوانین اجتماعی و حقوقی، جزء قوانین اجتماعی و حقوقی عقلایی خواهد بود.^{۳۴} ترکاشوند نیز معتقد است: «همان گونه که الزام به بی‌حجابی صحیح نیست، الزام به حجاب هم صحیح نیست».^{۳۵}

۴. خوانش تفسیری تاریخی

خوانش تفسیری تاریخی در پی نقد قرائت رسمی از وضعیت زنان در ایران معاصر است. خاستگاه این رویکرد را می‌توان اندیشه‌های برخی روشنفکران دینی همچون مجتهد شبستری و علیجانی و ترکاشوند دانست. روشنفکری دینی، دین را بازسازی می‌کند تا موانع تحقق مدرنیته را کاهش دهد و برای پیشبرد این مهم، به نقد موقعیت موجود زنان ناگزیر می‌شود.^{۳۶} شبستری، یکی از روشنفکران دینی، با نقد قرائت رسمی از دین، قرائت انسانی را که در آن ملاحظات فلسفی و ارزشی و حقوقی رعایت شود، پیش می‌کشد^{۳۷} و آن را بر خرد آزاد انسان استوار می‌سازد، به نحوی که اراده و هویت انسانی از آن زاده شود.^{۳۸} در این خوانش انتقادی، اداره جامعه با حلال و حرام فقهی امکان‌پذیر نیست؛^{۳۹} بدین معنی که قرائت رسمی از دین، امروزه اعتبار علمی ندارد؛ زیرا مبانی فلسفی آن فاقد مقبولیت بوده،^{۴۰} و قرائت سنتی مبتنی بر اصول فقه و نگرش کلامی آن به بن‌بست رسیده و دچار ناسازگاری و پارادوکس بین فلسفه انسان‌شناسی و حقوق گردیده است.^{۴۱} چالش بسیار مهم میان

۳۴. ایازی، محمدعلی، «بررسی الزام حجاب در حکومت دینی»، فصلنامه شورای فرهنگی و اجتماعی زنان، ۱۳۸۶، س ۹، ش ۳۶.

۳۵. ترکاشوند، امیر، حجاب شرعی در عصر پیامبر، ۱۳۸۹.

۳۶. علوی‌تبار، علیرضا، روشنفکری، دینداری، مردم‌سالاری، تهران: فرهنگ و اندیشه، ۱۳۷۹، ص ۴۵.

۳۷. مجتهد شبستری، محمد، تأملاتی در قرائت انسانی از دین، تهران: طرح نو، ۱۳۸۳، ص ۸۲ و ۸۱.

۳۸. مجتهد شبستری، محمد، ایمان و آزادی، تهران: طرح نو، ۱۳۷۵، ص ۲۲.

۳۹. مجتهد شبستری، محمد، نقدی بر قرائت رسمی از دین، تهران: طرح نو، ۱۳۸۱، ص ۱۸.

۴۰. همان، ص ۳۱.

۴۱. علیجانی، رضا، شریعتی؛ راه یا بی‌راهه؟، تهران: انتشارات قلم، ۱۳۸۱.

۳.۱. رویکرد تبیینی (کلامی اجتماعی)

این رویکرد در سال‌های قبل از انقلاب با موضع‌گیری کسانی همچون مطهری و علامه طباطبایی دربارهٔ مباحث زنان آغاز شد و پس از انقلاب، حیات تازه یافت. دفاع از هویت انسانی زن و برابری وی با مرد برپایهٔ قرآن و برهان و گاه عرفان اسلامی، پذیرش و اعتقاد به وجود تفاوت جسمی و روانی و تدبیری میان دو جنس، دفاع از حضور و مشارکت اجتماعی زنان و تأکید بر آن و درنهایت تبیین کلامی و اجتماعی تفاوت‌های میان زنان و مردان از مشخصه‌های مهم این رویکرد است.^{۴۷} این رویکرد در سیر حیات خود، خوانش‌هایی را در بر داشته که در ادامه بدان اشاره می‌شود.

۱. خوانش مبتنی بر عفاف

بررسی سخنان اندیشمندان این رویکرد نشان می‌دهد که پدیدهٔ حجاب طی چند دههٔ گذشته دچار تطور معنایی گردیده و با دال مرکزی «عفاف» تفسیری تازه یافته است. بررسی برخی از تفاسیر^{۴۸} در صد سال اخیر بیانگر خوانشی نو از حجاب به‌مثابه عفت است که در ایران معاصر و در اندیشه‌های سید محمود طالقانی و مرتضی مطهری و امام خمینی به‌عنوان پیشروان گفتمان غالب سیاست حجاب، می‌توان آن را تبیین کرد. طالقانی با برقراری نسبت میان حجاب به‌معنای لغوی آن و حفظ وقار و شخصیت زن، استقلال واقعی جامعه را در گرو حفظ این سنت تاریخی دانسته است.^{۴۹} مطهری نیز ضمن طرد معنای حجاب به پرده‌نشینی و در پستو ماندن زن،^{۵۰} با پیوند زدن میان حجاب و عفاف، معتقد است حیا و عفاف و ستر و پوشش، تدبیری است که خود زن با نوعی الهام برای گرانبها کردن خود و

قرائت سنتی و نوگرایی، در مسئلهٔ زنان و وضعیت حقوقی آنان بروز و ظهور دارد.

شبستری فتاوی مختلف فقیهان را دربارهٔ نظام و حقوق خانواده مبتنی بر پیش‌فرض‌ها و انتظارات و پیش‌فهم‌های آن‌ها از احکام دینی دانسته، معتقد است ادلهٔ اقامه‌شده بر توجیه چنین نظام‌هایی، قانع‌کننده به نظر نمی‌رسد.^{۴۲} وی همچنین تصویر ارائه‌شده از زن را در نگاه متفکرانی همچون مطهری، با تفسیر سنتی گذشتگان یکی می‌داند.^{۴۳} او معتقد است برای تغییر در مسائل زنان، ضمن توجه به تحولات اجتماعی و فرهنگی در جوامع مسلمان در چند دههٔ اخیر، بازسازی نظام فقهی و حقوقی نیازمند کار بنیادین است.^{۴۴} علاوه‌براین پرداختن به بحث حجاب و پوشش زنان نیز نیازمند تحول تبیینی و تفسیری است.

ترکاشوند نیز با نگارش کتاب حجاب شرعی در عصر پیامبر(ص)، وضعیت افراد به‌لحاظ پوشش و روابط در دوران جاهلیت و قبل از آمدن اسلام و کم‌تر بودن پوشیدگی آنان نسبت به مؤمنان و متدینان امروزی را به تصویر کشیده و تنها لزوم پوشاندن تنه و ران و بازو را نتیجه گرفته است. وی در بخش سوم کتاب، مباحث فقهی حجاب را بیان کرده است. وی اذعان می‌کند که دیدگاه مشهور فقها دربارهٔ حجاب شرعی زن، «پوشاندن همهٔ اندام به‌غیر از وجه و کفین است»؛ اما این رأی را نادرست و غیرمطابق (با حجاب در عصر پیامبر(ص)) خوانده و نظر خاص خود را به‌عنوان رأی متناسب با عصر پیامبر(ص) معرفی می‌کند.^{۴۵} وی با به‌چالش کشیدن تصویر حجاب در دوران نخستین اسلام تا آنجا پیش می‌رود که با اشاره به فتاوی فقها تا قرن هشتم، حجاب حاجز را به‌معنای عفت گرفته و پوشش سر را فاقد استناد نقلی معتبر دانسته است.^{۴۶}

ص ۱۸۷.

۴۲. مجتهد شبستری، محمد، نقدی بر قرائت رسمی از دین، ص ۵۰۲ تا ۵۰۴.

۴۳. همان.

۴۴. همان، ص ۵۰۷ و ۵۰۸.

۴۵. ترکاشوند، امیرحسین، حجاب شرعی در عصر پیامبر(ص)، ص ۶۴۵ تا ۶۸۴.

۴۶. همان، ص ۶۹۶.

۴۷. مطهری، مرتضی، مساله حجاب، تهران: صدرا، ۱۳۹۹.

۴۸. طبری، محمدبن جریر، جامعهٔ البیان عن تأویل القرآن، ج ۱۹، عمان: دارالعلم، بیروت: دار ابن حزم، ۱۴۲۳، ص ۵۹ و ۶۰؛ رازی، ابوالفتح، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ج ۱۶، ۱۳۷۶-۱۳۷۵، ص ۲۱.

۴۹. طالقانی، سیدمحمود، «مصاحبهٔ تلویزیونی»، اسفند ۱۳۵۸.

۵۰. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران: صدرا، ۱۳۸۵، ج ۱۹، ص ۴۳۲ و ۴۳۳.

است. بازخوانی‌هایی که دربارهٔ وضعیت و روند حجاب در تاریخ ایران قبل از انقلاب و پدیده‌هایی همچون کشف حجاب صورت گرفته، گویای این است که «کشف حجاب در زمانی که دولت از کمترین محبوبیت برخوردار بود، سیاستی برای جلب حمایت زنان طبقهٔ بالا و متوسط بود»^{۵۷} به نحوی که با سیاسی‌شدن لباس و پوشش در ایران قبل از انقلاب، موضوعی عرفی به مسئله‌ای سیاسی بدل شد^{۵۸} و حجاب نیز نمادی برای احراز هویت اسلامی ازسویی و نماد مقاومت علیه مشروعیت حکومت ازسوی دیگر شد؛ یعنی حجابی که در آغاز دولت پهلوی نماد سرکوبی و عقب‌ماندگی زن مسلمان ایرانی بود، به نمادی برای مقاومت و سپس هویت تبدیل شد.^{۵۹} از نظر احمد، تحول معنایی حجاب در رویکرد اجتماعی از نماد عقب‌ماندگی زن مسلمان، به نماد مقاومت^{۶۰} به این صورت بود: «زنان مسلمان در پوشش حجاب، در معرض حملات یا آزار و اذیت توسط مردم آمریکا قرار گرفتند. در چنین وضعیتی، زنان غیرمسلمان به‌زور حجاب (روسری) را برای حمایت و طرفداری از زنان باحجاب، ترتیب دادند که حجاب معنای خود را به‌عنوان مقاومت و پایداری در مقابل سرکوب گرفت»^{۶۱} نگاه نمادین به حجاب در غرب، ناشی از این است که زنان مسلمان دیگر مایل نبودند با غربی‌ها یکسان نگریده شوند. آنان در صدد به‌دست آوردن و تأیید مجدد هویت خود به‌عنوان یک مسلمان بودند. انتخاب پوشش سنتی حجاب، تنها مسئله‌ای سنتی و دینی نیست؛ بلکه آنان خود حجاب را به‌عنوان نشانهٔ هویت اسلامی‌شان با رغبت می‌پذیرند؛^{۶۲}

حفظ موقعیت خود در برابر مرد به کار برده است^{۵۱} اصل وحدت‌بخش و معنادهنده در اندیشهٔ امام‌خمینی نیز عفاف است. بررسی سخنان ایشان دربارهٔ پوشش زنان و فعالیت‌های اجتماعی آنان، از مناسبت میان پوشش و حفظ عفاف ازسویی و حضور در عرصه‌های اجتماعی ازسوی دیگر نشان دارد.^{۵۲} از نظر ایشان، زنان با حفظ و رعایت عفت و حجاب اسلامی می‌توانند در تمام عرصه‌های اجتماعی و سیاسی همدوش مردان، حضوری فعال داشته باشند.^{۵۳} ایشان بارها بر حفظ حجاب همراه با عفت و حضور زنان در جامعه پافشاری کرده^{۵۴} و به مناسبت‌های مختلف بدان اشاره کرده‌اند.^{۵۵} از همین روست که یکی از مشخصه‌های مهم انقلاب در تمام عرصه‌هایی که زن به‌صورت مستقیم نقش‌آفرینی می‌کرد، رعایت حدود اسلامی و حفظ حجاب بود، تا آنجا که انقلاب اسلامی «انقلاب چادرها» نام گرفت.^{۵۶} خوانش گفتمان غالب از حجاب و پوشش، نوعی قرائت ناب از آیات حجاب است و به‌کارگیری چنین رویکردی توسط این اندیشمندان و مصلحان نشان‌دهندهٔ این است که حجاب موجب اهمیت‌یافتن ارزش‌های درونی زنان می‌شود و قوام اجتماعی را نیز تضمین می‌کند.

۲. خوانش هویت‌محور

بنابر نگاه این رویکرد از قدیم، توجه و اهمیت‌دادن به نوع پوشش و لباس، به‌مثابه یک نماد، برای سنن ملی و دینی وجود داشته است. امروزه پوشش به‌معنای عام و حجاب به‌معنای خاص، با گذر از جنبهٔ ضرورت زیستی آن، در معنای ضرورت فرهنگی اجتماعی، نماد هویت هر مسلمان بوده و مورد توجه دولت‌های مسلمان و جوامع استعمارگر

۵۱. همان، ص ۴۲۱.

۵۲. خمینی، روح‌الله، صحیفهٔ نور، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام‌خمینی (ره)، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۲۹۴.

۵۳. همان، ج ۱۸، ص ۲۶۴.

۵۴. همان، ج ۱۹، ص ۱۸۵.

۵۵. همان، ج ۵، ص ۵۴۱.

۵۶. مرتضوی، سیدضیاء، امام‌خمینی و الگوهای شناختی در مسائل زنان،

قم: دفتر تبلیغات، ۱۳۷۸، ص ۱۱۷.

۵۷. صادقی، فاطمه، کشف حجاب؛ بازخوانی یک مداخلهٔ مدرن، تهران: نگاه معاصر، ۱۳۹۳، ص ۴۳.

۵۸. نجم‌آبادی، افسانه، ۱۳۹۶، زنان سیلیو و مردان بی‌ریش، ترجمهٔ آتنا کامل و ایمان واقفی، تهران: سینا، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۹۵.

۵۹. Cal- Mir-hossini, Ziba, Hijab and choice: Between politics and ifornia Theology, p198.

۶۰. Ahmad, Lila, women and gender in Iran historical of a modern . de beut, New haven: Yale university press, 1992, p145.

۶۱. Ahmad, Lila, A Quiet revolution the viel's resurgene, from the Middle . East to America, New haven: Yale university press, 2011, p204.

۶۲. Daly, C.M, "The paalda' expression of hejaab among Afghan .

است. نظر به مفاهیم برخاسته از منظر رهبر انقلاب نشان می‌دهد که حجاب به‌مثابه لباس ملی ایرانی^{۶۸} یا حتی در خوانشی متفاوت، «نماد گسترش اسلام و انتقال‌دهنده پیام به سایر جوامع»^{۶۹} شناخته می‌شود. تواتر مضامینی همچون «بزار تبلیغاتی دشمن علیه ایران»^{۷۰}، «برتری حجاب بر پرچم کشور»^{۷۱}، «نماد شخصیت و هویت زن مسلمان»^{۷۲} در سخنان رهبر انقلاب از چرخش حجاب از امری صرفاً عبادی به رسانه‌ای ماهیتاً انقلابی نشان دارد.

۴.۱. رویکردهای فمینیستی

در رویکرد فمینیستی، تلاش می‌شود با امتناع از پذیرش وجه شرعی و دینی پدیده حجاب، گاه به نفی حجاب و تفسیر آن به عامل محرومیت و انزوای زنان پرداخته و گاه خوانشی مبتنی بر اختیار پیش کشیده شود.

۱. خوانش مبتنی بر انزوا

با وجود تحولات جهانی درباره زنان، خوانش‌هایی از فمینیست اسلامی به تفسیر حجاب به‌مثابه ابزار انزوا و محدودیت زنان اشاره می‌کند. خاستگاه این رویکرد درباره حجاب را باید در اندیشه‌های کسانی همچون مرنیسی جست‌وجو کرد.^{۷۳} وی با یکسان‌انگاری میان مفهوم عرفانی و لغوی حجاب و با فروکاستن آن به تکه‌پارچه‌ای برای پوشش از نگاه مردان، تهی کردن واژه حجاب از معنای اصلی خود را در نظر گرفته^{۷۴} و معتقد است مضمون آیات حجاب، دربردارنده توصیه پوشش به مردان است نه زنان.^{۷۵} علاوه بر این‌گونه افراد،

بنابراین پوشش که در نگاه غربیان، مشهورترین نشانه تفاوت و فرودستی جوامع اسلامی است، اکنون به نماد سرکوب زنان، به تعبیر امروز، تنزل جایگاه زن در اسلام، و ارتجاع اسلامی تبدیل و ضعفی در مقابل حملات استعمارگران گشته و به نوک تیز تهاجم به جوامع مسلمان بدل شده است.^{۶۳} باین‌حال، سیر تطور هویت‌محوری حجاب، در دوران معاصر ایران، چرخشی مثبت به‌سوی ارزشمندی حجاب در اندیشه روشنفکران دینی جامعه دارد^{۶۴} که با زدودن نمادهای استعماری همراه با حقارت درباره حجاب، انتخاب آگاهانه آن، تجلی و نمود فرهنگ اسلامی را نشان می‌دهد.

۳. خوانش نمادی و انقلابی (نمادین)

در رویکرد اخیر، با نگرش نمادگونه به پوشش و حجاب، از زاویه پیام‌رسانی و رسانه‌ای، ضمن توجه به بعد ایمانی و دینی آن سخن گفته می‌شود. رسانه شیوه خاص انتقال پیام است که بر نظامی از نمادها یا رمزها مشتمل است.^{۶۵} مکانیسم ارتباط، دربردارنده حالات چهره، رفتارها، حرکات، طنین صدا، کلمات و... است.^{۶۶} باتوجه به رسانه‌ای و نمادین بودن بدن و نقش آن در بازتولید ساختار اجتماعی^{۶۷} حجاب نیز علاوه بر انتقال‌دهنده بودن پیامی خاص به دیگران، نمادین نیز هست؛ یعنی نوع خاصی از معنی را به دیگران انتقال می‌دهد. بنابراین رویکرد حجاب به‌مثابه نوعی نشانه و نماد و رمز، رویکردی است که حاکمیت ایران به‌ویژه در چند دهه اخیر داشته

women in a non- Muslim community", In Linda Arthur (Ed), Religion, dress and the body, oxford: Berg, 1999 p149

Ahmad, Lila, women and gender in Iran historical of a modern . ۶۲ . de beut, New haven: Yale university press, 1992, p152

۶۴. شریعتی، علی، مجموعه آثار، تهران: سبز، ۱۳۶۰، ج ۱، ص ۲۱، ص ۲۷۴.

۶۵. هارچی و دیگران، اون، کریستین ساندروز و دیوید دیکسون، مهارت‌های اجتماعی در ارتباطات میان‌فردی، مترجمان خشیایار بیگی و مهرداد فیروزبخت، تهران: رشد، ۱۳۷۷، ص ۲۲.

۶۶. محسنیان راد، مهدی، ارتباط‌شناسی، چ ۴، تهران: سروش، ۱۳۸۰، ص ۴۸.

۶۷. لوپروتون، داوید، جامعه‌شناسی بدن، ترجمه ناصر فکوهی، تهران: ثالث،

۱۳۹۲، ص ۱۳.

۶۸. دیدار با جمعی از پرستاران، ۱۳۷۳/۷/۲۰.

۶۹. دیدار با جمعی از بانوان پزشک سراسر کشور، ۱۳۶۸/۱۰/۲۶.

۷۰. دیدار با جمع کثیری از بانوان، ۱۳۶۸/۱۰/۲۶.

۷۱. دیدار با دست‌اندرکاران کنگره شهدای ورزش کشور، ۱۳۹۴/۱۰/۲۱.

۷۲. دیدار بانوی کرمانشاهی قهرمان ووشو با رهبر انقلاب، ۱۳۹۲/۸/۲۰.

۷۳. مرنیسی، فاطمه، زنان پرده‌نشین و نخبگان جوشن‌پوش، ترجمه ملیحه

مغازه‌ای، تهران: نی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۴.

۷۴. همان، ص ۱۶۶.

۷۵. همان، ص ۱۳۸ تا ۱۶۹.

حق انتخاب همسر و لذت جنسی محروم می‌سازد.^{۸۲}

۲. خوانش انتخابی‌گری

امروزه افراد با نوع خاص پوشش و حجاب خود و نحوه به‌نمایش گذاشتن بدن، در حقیقت در برابر جامعه و گفتمان غالب و ارزش‌هایی که بدان راضی نمی‌شوند، نوعی مقاومت نمادین را نشان می‌دهند، تا آنجا که پیوند وثیق میان بدن و نماد مقاومت^{۸۳} برخی فمینیست‌ها را به این نتیجه رسانده که اجباری کردن حجاب و تحمیل سبک پوشش به زنان، مقاومت زنان ایرانی را برانگیخته است و زنان نسل جوان در مقابل این محدودیت‌ها و اجبارها مقاومت می‌کنند. این امر موجب می‌شود که با ایجاد فضای باز سیاسی در جامعه (۱۹۹۰ در کنفرانس برلین) چالشی تازه بر سر مسئله حجاب به وجود آید^{۸۴} و حجاب به‌مثابه امری اجباری در گفتمان غالب، به چالش کشیده شود و حربه‌ای شود برای نقد گفتمان رسمی. از این‌رو این افراد معتقدند که امروزه با گذر از گفتمان‌های مطهری و شریعتی، نوعی انتخاب‌گری در پوشش و حجاب مطرح است و جامعه امروز ایران بیش از هر چیزی بدان نیاز دارد.

فمینیست‌های اسلامی مشهور در ایران، مثل شهلا شرکت، محبوبه عباس‌قلی‌زاده، فائزه هاشمی، همراه با فمینیست‌های سکولار در ایران مثل شیرین عبادی، مهرانگیز کار، شهلا لاهیجی و نوشین احمدی خراسانی و بسیاری از دانشگاهیان در خارج از کشور، در خصوص موضوعاتی مثل مدرن‌سازی قانون خانواده و اقدامات اصلاحی در خصوص حجاب، تشریک مساعی کرده‌اند.^{۷۶} در این خوانش، داشتن حجاب نه‌تنها امری قانونی، بلکه الزامی اسلامی است که بر زنان تحمیل می‌شود.^{۷۷} کار، ضمن انتقاد از قوانین حقوقی ایران، جامعه را گرفتار نیروهای سرکوبگری می‌داند که دین را وسیله اعمال خشونت و سلب آزادی قرار داده و با ائتلاف نیروهای زن‌ستیز، بر تعدیل قوانین و بازنگری آن در امور زنان، از جمله وضعیت پوشاک و حجاب زنان، راه را می‌بندند.^{۷۸} وی همچنین معتقد است در سال‌های اولیه انقلاب، دستوری مبنی بر الزام حکومتی و اجبار حجاب و پوشش وجود نداشت؛ زنان در برابر حجاب اجباری مقاومت کرده و خطرات را به جان می‌خریدند. اما بعد از قانونی شدن حجاب اجباری و دستگیری و بازداشت زنان بی‌حجاب در معابر عمومی و پاکسازی آن‌ها در مراکز شغلی و آموزشی، حجاب اجباری مراعات شد و به حدی رسید که دیگر در جامعه ایران به‌طور علنی زن بی‌حجاب دیده نمی‌شد.^{۷۹} مطابق این دیدگاه، اجباری شدن حجاب، استلزام جدایی جنس زن و مرد و ممانعت از ارتباط بین آن‌ها را در پی دارد؛^{۸۰} بدین معنی که حجاب، همچون ساختاری فیزیکی، مانع حضور زنان در فضای عمومی می‌شود^{۸۱} و زمینه‌ساز قانونی است که زن را از طبیعی‌ترین حقوق فردی خود، از جمله

۷۶. Moghadam, M. valentin, Women in the Islamic Republic of Iran, Legal Status, Social, Position and collective, Action, 2004, p8.

۷۷. Afshar, haleh, Islam and feminisms an Iranian case- study Palgrave Macmillan, 1999, p198.

۷۸. کار، مهرانگیز، پژوهشی درباره خشونت علیه زنان در ایران، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۷۹، ص ۱۲۴.

۷۹. همان، ص ۱۲۶.

۸۰. Afshar, haleh, Islam and feminisms an Iranian case- study Palgrave Macmillan, 1999, p199.

۸۱. همان

۸۲. وحدتی، سهیلا، نقش حجاب در افزایش نابرابری حجاب، تهران: بازتاب اندیشه، ۱۳۸۵، ص ۱۷۶.

۸۳. فوکو، میشل، اراده به دانش، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهاندیده، تهران: نی، ۱۳۸۳، ص ۱۶۷.

۸۴. Mir-Hosseini, Ziba. "Hijab and choice: Between politics and theology." Innovation in Islam: traditions and contributions, University of California Press .190-212: (2011).

گفتار دوم

تحولات قوانین پوشش در ایران معاصر

۱.۲. صدور بخشنامه‌ها از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۳

پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ۱۳ اسفند ۱۳۵۷ امام خمینی در سخنرانی در مدرسه رفاه تهران اعلام کرد زن‌ها باید با حجاب به وزارتخانه‌ها بروند.^{۸۷} ایشان در سخنرانی ۱۵ اسفند ۱۳۵۷ و در مدرسه فیضیه بیان کردند که «وزارتخانه اسلامی نباید در آن معصیت بشود. در وزارتخانه‌های اسلامی نباید زنجهای لخت بیایند؛ زنها بروند اما با حجاب باشند. مانعی ندارد بروند؛ اما کار نکنند، لکن با حجاب شرعی باشند، با حفظ جهات شرعی باشند».^{۸۸}

در فاصله سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۵۹ بخشنامه رسمی یا قانونی مبنی بر نوع پوشش صادر نشد. آرام‌آرام در سیاست‌گذاری‌های رسمی لزوم استفاده از روسری، مانتو و شلوار در ادارات و فضای عمومی مورد تأکید

اولین قانون‌گذاری در زمینه پوشش مردم ایران در دوران رضاشاه با وضع قانون «متحدالشکل نمودن البسه اتباع ایران در داخله مملکت» در ۶ دی ماه ۱۳۰۷ ق.م.ش ۱۳۰۷ در مجلس شورای ملی صورت گرفت.^{۸۵} در این قانون، نحوه پوشش اتباع مذکر مملکت مشخص شده است. براساس ماده اول این قانون، «کلیه اتباع ذکور ایران که برحسب مشاغل دولتی دارای لباس مخصوص نیستند، در داخل مملکت مکلف هستند ملبس به لباس متحدالشکل شوند و کلیه مستخدمان دولت، اعم از قضایی و اداری نیز مکلف‌اند در موقع اشتغال به کار دولتی به لباس مخصوص قضایی و اداری ملبس شوند و در و در غیر آن موقع باید به لباس متحدالشکل ملبس گردند». پس‌از آن، مجموعه وسیعی از دستورالعمل‌های دولتی مربوط به کشف حجاب اجباری از سال ۱۳۱۴ به بعد صادر شد.^{۸۶}

۸۵. مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، تغییر لباس و کشف حجاب

به روایت اسناد، ص ۱۰.

۸۶. همان.

۸۷. کیهان، ۱۶ اسفند ۵۷، شماره ۱۰۶۵۵، ص ۱.

۸۸. صحیفه امام، ج ۶، ص ۳۲۹.

در محل کار حاضر شوند^{۹۶} و پس‌از آن در شهرداری تهران نیز مورخ ۱۴ تیر بخشنامه‌ای مبنی بر رعایت پوشش اسلامی صادر شد.^{۹۷}

طی بخشنامه‌های جداگانه‌ای از سوی سایر وزارتخانه‌ها و سازمان‌ها، همچون وزارت فرهنگ و آموزش عالی، وزارت بهداری، دیوان محاسبات، بانک ملت، آموزش و پرورش، وزارت صنایع و معادن، دادگستری، تأمین اجتماعی و هواپیمایی هما، استفاده از پوشش اسلامی ابلاغ شد. در این بخشنامه‌ها دستور اداری مبنی بر رعایت حجاب اسلامی آمده بود؛ اما ضمانت اجرایی در تخطف از این بخشنامه‌ها وجود نداشت. از این‌رو در ۱۶ تیر همان سال، شورای انقلاب با صدور مصوبه‌ای این ضمانت اجرا را مشخص کرد: «خانم‌ها بدون پوشش اسلامی حق ورود به ادارات دولتی را نداشته باشند و ادارات اجازه دارند جلوی ایشان را بگیرند».^{۹۸}

پس از صدور این مصوبه، طی فرمانی از سوی حجت‌الاسلام قدوسی، دادستان کل انقلاب، اطلاعیه‌ای صادر شد و از وزارتخانه‌ها و مؤسسات اداری خواسته شد که اگر کارمندی بدون پوشش اسلامی در محل کار حاضر شد، بلادرنگ حقوق و مزایای او قطع شود.^{۹۹} در همین راستا، بخشنامه‌ها و دستورالعمل‌هایی از سوی برخی مراجع حکومتی در خصوص پوشش زنان در فضای عمومی نیز صادر شد.^{۱۰۰} این سیر به شکل‌های اسلامی در بخش خصوصی نیز سرایت کرد و با وضع مقرراتی، حدودی را برای پوشش زنان مشخص کردند.^{۱۰۱} همچنین تشکل‌های اقلیت‌های مذهبی نیز به صدور اطلاعیه‌هایی برای پیروان اقلیت‌های مذهبی اقدام کردند.^{۱۰۲}

با شروع جنگ ایران و عراق و افزایش مهاجرت مهاجران جنگ‌زده، ضمن اینکه بخشنامه‌های صادر شده با شدت بیشتری اجرا می‌شد، اطلاعیه‌های تازه نیز برای این مهاجران صادر می‌شد. برای نمونه صدور

قرار گرفت.^{۸۹} در ۸ تیر ۱۳۵۹ امام خمینی ناراحتی خود را از ادارات دولتی ابراز کرد.^{۹۰} این ابراز ناراحتی، از سوی ادارات و نهادهای دولتی با صدور بخشنامه‌ای به الزامی کردن حجاب پاسخ داده شد. تذکر امام خمینی توسط «دادگاه انقلاب ارتش» به صورت اطلاعیه بیان شد و در آن آمده بود «از ورود پرسنل زن ارتش بدون حجاب اسلامی به مراکز نظامی (ونه کلیه بخش‌های دولتی) جلوگیری می‌شود».^{۹۱} در اطلاعیه دادستان وقت کل انقلاب مبنی بر قطع حقوق و مزایای کارمندان فاقد پوشش اسلامی از ۱۷ تیر ۱۳۵۹ نیز چنین آمده است: «بدین وسیله به تمام وزارتخانه‌ها و مؤسسات و ادارات تابعه شدیداً اخطار می‌شود چنانچه اثری از آنچه مورد تأکید حضرت امام و خواست ملت ایران است دیده شود یا بانوی کارمندی بدون پوشش اسلامی در محل کار حضور یابد بلادرنگ حقوق و مزایای او قطع خواهد شد».^{۹۲}

تغییر لباس دختران دانش‌آموز نیز در همین راستا در فاصله سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۰ با تغییراتی اعلام شد.^{۹۳} اگرچه در سال ۱۳۶۲ تغییرات دیگری در آیین‌نامه مربوط به پوشش مدارس داده شد و هر چند استفاده از مقنعه برای دانش‌آموزان جنبه توصیه‌ای داشت و الزام و اجباری در آن دیده نمی‌شد،^{۹۴} بعد از آن استفاده از پوشش مقنعه جنبه الزامی پیدا کرد و حتی تغییراتی در رنگ پوشش مدارس نیز به وجود آمد.

کامل‌ترین بخشنامه‌ها را وزیر وقت امور اقتصاد و دارایی با بندهایی صادر کرد.^{۹۵} وزارت کشور نیز طی بخشنامه‌ای به همه سازمان‌ها و ادارات تابعه اخطار داد که از تاریخ ۱۴ تیر ۱۳۵۹ همه کارمندان زن باید با پوشش اسلامی و لباس‌های سنگین مناسب شأن اسلامی

۸۹. کیهان، ۴ مرداد ۵۸، شماره ۱۰۷۶۷، ص ۳.

۹۰. کیهان، ۱۰ تیر ۵۹، شماره ۱۱۰۳۲، ص ۲.

۹۱. همان.

۹۲. ر.ک. کیهان، دوشنبه ۱۶ تیرماه ۱۳۵۹، ص ۱۳.

۹۳. روزنامه کیهان، ۲ مرداد ۱۳۵۹، ش ۱۱۰۵۳، ص ۲.

۹۴. روزنامه اطلاعات، ۱۹ شهریور ۱۳۶۲، ش ۱۱۹۶۲، ص ۲.

۹۵. کار، مهرانگیز، شورش؛ روایتی زنانه از انقلاب ایران، سوئد: نشر باران،

چ ۱، ۲۰۰۶.

۹۶. روزنامه کیهان، ۱۲ تیر ۱۳۵۹، ش ۱۱۰۳۵، ص ۱.

۹۷. همان.

۹۸. روزنامه کیهان، ۱۶ تیر ۱۳۵۹، ش ۱۱۰۳۸، ص ۳.

۹۹. روزنامه کیهان، ۱۶ تیر ۱۳۵۹، ش ۱۱۰۳۸، ص ۱۳.

۱۰۰. روزنامه کیهان، ۲۲ تیر ۱۳۵۹، ش ۱۱۰۴۳، ص ۳.

۱۰۱. روزنامه کیهان، ۱۵ تیر ۱۳۵۹، ش ۱۱۰۳۷، ص ۲.

۱۰۲. روزنامه کیهان، ۱۹ تیر ۱۳۵۹، ش ۱۱۰۴۱، ص ۱۶.

اطلاعیه ابراهیم غفاری، دادستان انقلاب اسلامی شیراز، خطاب به جنگ‌زدگان آبادانی و دانشجویان خوابگاهی در این زمان صادر شد.^{۱۰۳}

نظر به تأسیس دادگاه مبارزه با منکرات در سال ۱۳۵۹ با هدف مقابله با این‌گونه منکرات، دادستان کل انقلاب به زنان بی‌حجاب اخطار داد از پوشیدن لباس‌های جلف و آرایش‌های تند و غلیظ خودداری کنند تا حرمت انقلاب و جامعه رعایت شود.^{۱۰۴} در تیر ۱۳۶۰ مصادف با شروع ماه رمضان، ضمن اعلام مقررات این ماه، از صاحبان اماکن عمومی نیز خواسته شد تا به دستور دادگاه مبارزه با منکرات، از پذیرفتن مهمانان و مشتریانی که ظواهر اسلامی را رعایت نمی‌کنند، خودداری کنند.^{۱۰۵} همچنین دایره مبارزه با منکرات بیان کرد «روزه‌خواران در معابر عمومی محکوم به حکم شرعی خواهند شد».^{۱۰۶}

این نوع دستورالعمل‌ها با اطلاعیه دادستانی عمومی تهران که به همه ادارات و سازمان‌های دولتی و شرکت‌های دولتی و خصوصی اماکن عمومی ابلاغ شد و از ورود بانوان بدون حجاب به این اماکن ممانعت به عمل آمد، کامل شد.^{۱۰۷}

بررسی سیر صدور اطلاعیه و بخشنامه‌ها نشان می‌دهد که از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۶۳، ضمن ابلاغ ممنوعیت ارائه خدمات ادارات به زنان بدون پوشش اسلامی، این امر به فضای عمومی‌تری همچون کسبه و رانندگان تاکسی نیز اعلام شد.

۲.۲. وضع قوانین پوشش

نخستین قانون پوشش در مجلس شورای اسلامی در مهر ۱۳۶۰ تصویب شد که به بازسازی نیروی انسانی وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی و وابسته به دولت مربوط بود. در بند ۵ ماده ۱۸ آن عدم رعایت حجاب اسلامی به‌عنوان یکی از موارد خلاف اخلاق عمومی شناخته شد و مطابق ماده ۲۰ مجازات‌هایی چون توبیخ کتبی با درج در پرونده تا بازخرید، اخراج و انفصال از خدمت را

۱۰۳. روزنامه کیهان، ۱۱ آبان ۱۳۵۹، ش ۱۱۱۲۴، ص ۴.

۱۰۴. روزنامه کیهان، ۱۳ خرداد ۱۳۶۰، ش ۱۱۲۹۹، ص ۱۰.

۱۰۵. روزنامه کیهان، ۶ تیر ۱۳۶۰، ش ۱۱۳۱۸، ص ۴.

۱۰۶. کیهان، یکشنبه ۲۲ تیر ۱۳۵۹، شماره ۱۱۰۴۳، ص ۳.

۱۰۷. روزنامه جمهوری اسلامی، ۴ مرداد ۱۳۶۳، ش ۴۱۴۹۲.

در پی داشت. در سال ۱۳۶۲، قانون هیئت‌های رسیدگی به تخلفات اداری، اعتبار خود را از دست داد و براساس قانون جدید، بند ۱۳ ماده ۸ این قانون، تخلفات مربوطه مشمول مجازات‌های اداری شناخته شد. در ۱۸ مرداد ۱۳۶۲ در ماده ۱۰۲ قانون تعزیرات، مقرر شد «هر کس علناً در انظار و اماکن عمومی و معابر تظاهر به عمل حرامی نماید علاوه بر کیفر عمل تا ۷۴ ضربه شلاق محکوم می‌گردد و در صورتی که مرتکب عملی شود که نفس عمل دارای کیفر نمی‌باشد ولی عفت عمومی را جریحه دار نماید، فقط تا ۷۴ ضربه شلاق محکوم می‌گردد» در تبصره همین ماده نیز آمده است: «زنانی که بدون حجاب شرعی در معابر و انظار عمومی ظاهر شوند، به تعزیر تا ۷۴ ضربه شلاق محکوم خواهند شد».

مجری این قانون تا سال ۱۳۷۱، کمیته انقلاب اسلامی یا گشت ثارالله و دادگاه‌های انقلاب بود. با تأسیس نیروی انتظامی در سال ۱۳۷۱ نیروی انتظامی مأمور اجرای این ماده گردید. بر اساس تبصره ماده ۱۰۲ چنانچه در بالا اشاره شد مجازات شلاق در نظر گرفته شده بود؛ اما در سال ۱۳۷۵ این ماده لغو شد و «تبصره ماده ۶۳۸ کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵» جایگزین آن شد که با «زنانی که بدون حجاب شرعی در معابر و انظار عمومی ظاهر می‌شوند به حبس از ۱۰ روز تا ۲ ماه و یا از ۵۰ هزار تا ۵۰۰ هزار ریال جزای نقدی محکوم خواهند شد»؛ یعنی مجازات از شلاق، به حبس و جزای نقدی تغییر کرد.

در سال ۱۳۶۵ با نظر به ماده ۱۰۵ قانون تعزیرات، قانون نحوه رسیدگی به تخلفات و مجازات طبق ماده ۲ این قانون، فروشندگان لباس‌هایی که استفاده از آنها در ملاعام خلاف شرع است و یا افکار عمومی را جریحه‌دار می‌کند به تصویب رسید. این قانون تذکر و ارشاد، توبیخ و سرزنش تا جریمه نقدی را شامل می‌شد.

اگرچه در آیین‌نامه اجرایی قانون مصوب ۱۳۶۸^{۱۰۸} قرار شد کمیسیونی مرکب از برخی دستگاه‌های اجرایی مظاهر فساد را تشخیص دهند و به مراجع قضایی ابلاغ کنند؛ اما این کمیسیون تا سال ۷۰ تشکیل نشد و پس از آن، نیروی انتظامی مصادیق نقض حجاب شرعی را مشخص می‌کرد.^{۱۰۹}

۱۰۸. مصوب ۱۳۶۸/۴/۵

۱۰۹. صدر، شادی، شهر ممنوع، روزنامه یاس نو، شماره ۲۳، ۷ خرداد ۸۴.

شورای عالی انقلاب فرهنگی و سایر مراجع اداری پس از این سال‌ها مصوبات را برای پوشش دانشجویان، کارمندان و مراجعان تصویب می‌کردند که تفاوت‌های مهمی داشت. به‌عنوان مثال، استفاده از چادر در برخی اماکن آموزشی و بهداشتی و درمانی الزامی بود؛ در حالی که در بیشتر ادارات دولتی و اماکن آموزشی چنین الزامی وجود نداشت. در سال ۱۳۷۶ شورای عالی انقلاب فرهنگی قوانین عام پوششی را صادر کرد.

برای مطالعه بهتر سیر قوانین حجاب و عفاف، آن را در حیطه عمومی و اختصاصی دسته‌بندی کرده و در قالب جدول ۲ نشان داده‌ایم. سیر این قوانین از قانون تعزیرات سال ۱۳۶۲ شروع می‌شود که اولین قانونی است که در خصوص پوشش زنان به تصویب رسیده است. این امر نشان می‌دهد که تا ۵ سال پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مجلس در موضوع پوشش مردم دخالتی نداشت و تصویب این ماده ناشی از رهنمودهای رهبر انقلاب بوده است. ماده ۱۰۲ قانون تعزیرات در سال ۱۳۶۲، در خصوص نحوه رسیدگی به تخلفات و مجازات فروشندگان لباس‌هایی است که استفاده از آن‌ها در ملاء عام خلاف شرع است یا عفت عمومی را جریحه‌دار می‌کند. همچنین مصوبه ۱۳۶۵ و تبصره ۶۳۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ با حذف مجازات حبس از ماده ۱۰۲ و تبدیل آن به جریمه، مجازات بدحجابی تخفیف یافت.^{۱۱۰}

منظور از قوانین عمومی قوانینی است که برای همه شهروندان صرف‌نظر از شغل یا موقعیت یا حضورشان در مکان‌های خاص لازم‌الاجراست. قوانین اختصاصی قوانینی است که به‌مناسبت حرفه یا صرفاً در برخی اماکن لازم‌الاجراست. هرچند استثنائاتی هم وجود دارد، عموماً قوانین دسته اول را مراجع قانون‌گذاری بالاتری مانند مجلس و شورای عالی انقلاب فرهنگی وضع می‌کنند و قوانین دسته دوم، بیشتر حالت آیین‌نامه و بخشنامه دارند و مراجع اداری یا مجامع صنفی آن‌ها را وضع می‌کنند.^{۱۱۱}

ص ۱۰.

۱۱۰. اسدی، لیلا، بررسی قوانین کیفری ایران در امر پوشش مردم، فقه و حقوق خانواده، ۱۳۸۴، ص ۶۰.

۱۱۱. صدر، شادی، مجموعه قوانین و مقررات در جمهوری اسلامی ایران،

ص ۱۱.

جدول ۲. قوانین عمومی مرتب با حجاب

ردیف	موضوع	مورخ	مصوب
۱	قانون مجازات اسلامی تعزیرات	۱۳۶۲/۵/۱۸	مجلس شورای اسلامی
۲	نحوه رسیدگی به تخلفات و مجازات فروشندگان لباس‌هایی که استفاده از آنها در ملاء عام خلاف شرع است و یا عفت عمومی را جریحه دار می‌کند	۱۳۶۶/۶/۲۸	مجلس شورای اسلامی
۳	آیین‌نامه اجرایی قانون نحوه رسیدگی به تخلفات و مجازات فروشندگان لباس‌هایی که استفاده از آنها در ملاء عام خلاف شرع است و یا افکار عمومی را جریحه دار می‌کند	۱۳۶۸/۳/۲۰	هیئت وزیران
۴	تسریع در رسیدگی به پرونده‌های عوامل ترویج فساد و بدحجابی	۱۳۶۹/۲/۲۰	قوه قضائیه
۵	مصوبات کمیسیون سیاستگذاری در امور اجرایی مبارزه فرهنگی با مظاهر مفساد	۱۳۷۱/۲/۱۹	وزارت کشور
۶	برخورد قاطع و اعمال اشد مجازات درباره ترویج‌دهندگان فرهنگ منحط و مغایر با شئون اسلامی	۱۳۷۲/۳/۴	قوه قضائیه
۷	اصول و مبانی و روش‌های اجرایی گسترش فرهنگ عفاف	۱۳۷۶/۱۱/۱۴	شورای عالی انقلاب فرهنگی
۸	از منشور حقوق و مسئولیت‌های زنان در نظام جمهوری اسلامی ایران	۱۳۸۲/۶/۳۱	شورای عالی انقلاب فرهنگی
۹	راهنماهای گسترش فرهنگ عفاف	۱۳۸۴/۵/۴	شورای عالی انقلاب فرهنگی
۱۰	کارهای اجرایی گسترش فرهنگ عفاف و حجاب	۱۳۸۴/۱۰/۱۳	شورای فرهنگ عمومی
۱۱	سیاست‌های ارتقا مشارکت زنان و در آموزش عالی	۱۳۸۴/۷/۲۶	شورای عالی انقلاب فرهنگی
۱۲	آیین‌نامه تشکیل شورای نظارت و ارزیابی طرح عفاف و حجاب	۱۳۸۵/۱۲/۹	شورای عالی هم‌اندیشی، هماهنگی و نظارت بر فرهنگ عفاف و حجاب

۱۳	قانون ساماندهی مد و لباس	۱۳۸۵/۱۰/۱۲	مجلس شورای اسلامی
۱۴	آیین‌نامه تشکیل شورای نظارت و ارزیابی استانی طرح عفاف و حجاب	۱۳۸۶/۱۱/۲	شورای نظارت و ارزیابی بر طرح عفاف و حجاب مرکز مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی
۱۵	آیین‌نامه اجرایی بند الف تبصره ۱۶ قانون بودجه سال ۱۳۸۶ کل کشور	۱۳۸۶/۲/۳۰	وزرای عضو کمیسیون هیئت دولت
۱۶	آیین‌نامه اجرایی قانون ساماندهی مد و لباس	۱۳۸۷/۳/۱۲	وزیران عضو کمیسیون فرهنگی هیئت دولت
۱۷	دستورالعمل صدور مجوز برپایی نمایشگاه مد و لباس	۱۳۸۷/۲/۱۶	کارگر و ساماندهی مد و لباس
۱۸	تصویب‌نامه در خصوص اختصاص اعتبار به منظور تحقیق هدف‌ها و وظایف پیش‌بینی شده در قانون ساماندهی مد و لباس	۱۳۸۷/۷/۲۹	هیئت وزیران
۱۹	مصوبه مناسبت‌های جدید تقویم سال ۱۳۸۸ هجری شمسی	۱۳۸۷/۵/۱	شورای عالی انقلاب فرهنگی

در کنار قوانین کیفی که از سوی مراجع رسمی به‌صورت عمومی وضعیت قوانین حجاب و پوشش را مشخص کرده است، نهادهای مسئول به‌صورت اختصاصی متناسب با وضعیت هر ارگان و اداره خاص نیز قوانینی تصویب کرده‌اند که شامل نهادهای دولتی، حرفه پزشکی، مدارس، اماکن مذهبی، دانشگاه‌ها، اصناف و... است و در جدول ۳ نشان داده شده‌اند.

جدول ۳. قوانین اختصاصی مرتبط با حجاب

ردیف	قانون	مورخ	نهاد	توضیح
۱	قانون و مقررات انتظامی اعضای هیئت علمی دانشگاه‌ها و موسسات آموزش عالی و تحقیقاتی کشور	۱۳۶۴/۱۲/۲۲	مجلس شورای اسلامی	الف: قوانین مربوط به کارکنان نهادهای دولتی و حکومتی
۲	قانون رسیدگی به تخلفات اداری	۱۳۷۲/۹/۷	مجلس شورای اسلامی	
۳	حجاب اسلامی در محیط کار رعایت ظواهر شرعی و حجاب اسلامی در محیط کار	۱۳۶۸/۹/۲۵	قوه قضائیه	
۴	قانون گزینش معلمان و کارکنان آموزش و پرورش	۱۳۷۴/۶/۱۴	مجلس شورای اسلامی	
۵	دستورالعمل اجرایی عفاف و حجاب مصوبه جلسه ۴۲۷ مورخه ۱۳۱۰ ۸ شورای فرهنگ عمومی	۱۳۸۷/۱۰/۱۳	شورای حجاب و عفاف وزارت راه و ترابری	
۱	قانون انطباق امور اداری و فنی موسسات پزشکی با موازین شرع مقدس	۱۳۷۷/۸/۱۰	مجلس شورای اسلامی	ب: قوانین مربوط به حرفه پزشکی
۲	آیین‌نامه اجرایی قانون انطباق امور اداری و فنی موسسات پزشکی با موازین شرع مقدس	۱۳۸۰	هیئت دولت	
۳	آیین‌نامه اجرایی رسیدگی به تخلفات صنفی و حرفه‌ای شاغلان حرفه دامپزشکی	۱۳۸۲/۲/۱۰	هیئت وزیران	
۱	آیین‌نامه اجرایی مدارس	۱۳۷۹/۶/۷	شورای عالی آموزش و پرورش	ج: قوانین مربوط به مدارس
۲	شیوه‌نامه ثبت نام در مدارس شاهد	۱۳۸۶/۱۲/۲۸	ستاد مرکزی شاهد	
۳	از آیین‌نامه تربیتی انضباطی دبیرستان و مرکز پیش‌دانشگاهی تلاش منطقه ۲ تهران	----- ----	----- ----	
۱	سیاست‌های فرهنگی اجتماعی ورزشی بانوان	۱۳۷۶/۷/۲۲	شورای عالی انقلاب فرهنگی	د: مربوط به ورزش قوانین مربوط به ورزش
۲	تصویب‌نامه اصلاح و تکمیل بند یک بسته سیاست‌های فرهنگی اجتماعی و ورزش زنان کشور	۱۳۷۶/۸/۱۷	شورای عالی انقلاب فرهنگی	
۳	از آیین‌نامه اجرایی بازی‌های همبستگی بانوان کشورهای اسلامی	-----	-----	

ه: قوانین مربوط به اماکن مذهبی	امامزاده صالح	۱۳۸۷	مقررات ورود به امامزاده صالح تهران	۱
	مدیریت حرم مطهر	۱۳۸۷	مقررات ورود به امامزاده ابراهیم قوچان	۲
ز: قوانین مربوط به دانشگاه‌ها	شورای عالی انقلاب فرهنگی	۱۳۶۶/۵/۶	آیین‌نامه حفظ حدود و آداب اسلامی در دانشگاه‌ها و موسسات آموزش عالی	۱
	شورای عالی انقلاب فرهنگی	۱۳۷۴/۶/۱۴	از آیین‌نامه انضباطی دانشجویان جمهوری اسلامی	۲
	وزیر علوم، تحقیقات و فناوری	۱۳۸۳/۱۱/۱۱	از آیین‌نامه خوابگاه‌های دانشجویی	۳
	دانشگاه شاهرود	۱۳۷۳/۱۰/۵	اطلاعیه مصوب ۵۷۳ کمیته انضباطی دانشگاه شاهرود	۴
	دانشگاه شهید بهشتی	-----	از آیین‌نامه کمیته انضباطی دانشگاه شهید بهشتی	۵
	-----	۱۳۸۵	شیوه‌نامه نحوه پوشش و رفتار دانشجویان در دانشگاه علامه طباطبایی	۶
	-----	۱۳۸۶	دستورالعمل دانشگاه صنعتی سهند تبریز	۷
	-----	۱۳۸۷	مصوبه مصوبه چهارمین جلسه شورای فرهنگی دانشگاه گلستان	۸
	همدان	۱۳۸۶	دستورالعمل اجرایی نحوه رفتار و پوشش اسلامی برای دانشگاهیان	۹
	-----	۱۳۸۷	مصوبه دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد تهران	۱۰
	-----	۱۳۸۷	مصوبه دانشگاه پیام نور مرکز تهران	۱۱
	مصوبه کمیته	۱۳۸۷	موارد خلاف ضوابط دانشگاه در خصوص پوشش خواهران	۱۲
	-----	-----	دستورالعمل اجرایی نحوه رفتار و پوشش اسلامی در دانشگاه آزاد اراک	۱۳

ر: قوانین مربوط به اصناف و بخش خصوصی	مراجع قضایی کشور	۱۳۸۷/۱۰/۲	برخورد قاطع با فروشندگان لباس‌هایی که استفاده از آنها خلاف شرع است	۱
	رئیس مجمع	۱۳۸۶/۱/۲۹	بخشنامه شماره ۱۰/۷۰/۷۶۰/ن(ممانعت از ورود زنان بدحجاب به مکان‌های کسبی و منع ارائه خدمات)	۲
	-----	۱۳۸۷	مصوب اتحادیه صنف پوشاک تهران	۳
	اتحادیه	۱۳۸۷/۱/۲۷	بخشنامه اتحادیه موسسات توریستی و اتومبیل کرایه تهران	۴
	-----	۱۳۸۷/۱/۳۱	از صورتجلسه معاون نظارت بر اماکن عمومی تهران بزرگ	۵
	-----	-----	مقررات پوشش شرکت ایرانسل	۶
	-----	-----	از آیین‌نامه داخلی برنامه‌های موسسه گردشگری شیوار کوهستان	۷
ط: قوانین متفرقه	رئیس قوه قضاییه	۱۳۷۲/۱/۶	آیین‌نامه قانونی و مقررات اجرایی سازمان زندانها	۱

حوزه فی‌نفسه پسندیده است؛ اما باید باتوجه به ارزش و کرامت والای انسان صورت گیرد و به موازات آن، به ارتقای زمینه‌های فرهنگی در جهت پذیرش قانون و انطباق آن با قواعد رفتاری توجه شود. اجرای قانون پس از تصویب آن، ضمن اعتباربخشیدن به مفاد آن، احترام عموم را به بایدها و نبایدهای مندرج در قانون به دنبال خواهد داشت.

۲. کوهی در پژوهشی با عنوان «سیاست جنایی، قضایی و اجرایی ایران در مورد عدم رعایت حجاب» به این نتیجه رسیده است که مهم‌ترین راهکار نظام سیاست جنایی کشورمان برای اجرایی کردن پیشینه‌های حجاب، روی آوردن به‌هنگام به پاسخ‌های کنشی یا سزادهی و نیز افزایش نظارت‌های نهادهایی مانند پلیس فتا در دنیای مجازی است. در این راستا ضروری است تا باتوجه به اهمیت موضوع حجاب در کشور ایران به‌عنوان ارزشی شناخته‌شده و دارای اهمیت، قانونی فراگیر و روزآمد در این باره تصویب شود.^{۱۱۲}

در این قسمت به مهم‌ترین آثاری اشاره می‌شود که در زمینه پوشش و حجاب قوانین جمهوری اسلامی را بررسی کرده و محقق از آن‌ها در این قسمت بهره برده است:^{۱۱۳}

۱. اسدی در مقاله «بررسی قوانین کیفری ایران در امر پوشش مردم، فقه و حقوق خانواده» معتقد است یکی از مبادی ورود دولت‌ها در گذشته، نحوه پوشش افراد جامعه بوده است. این دخالت گاه برخاسته از اقتدارگرایی دولت و گاه ناشی از تفکر دینی بوده است. در این مقاله، در نقد و بررسی گفتمان کیفری قانون‌گذاری ایران در ارتباط با پوشش مردم اشاره شده که دخالت حکومت و نظارت و کنترل در این

۱۱۲. صدر، شادی، «شهر ممنوع»، روزنامه یاس نو، ش ۶۹، ۷ خرداد ۱۳۸۴، ص ۱۰؛ صدر، شادی، مجموعه قوانین و مقررات پوشش در جمهوری اسلامی ایران، تهران: ورجاوند، ۱۳۸۹؛ اسدی، لیلا، «بررسی قوانین کیفری ایران در امر پوشش مردم»، فقه و حقوق خانواده، ۱۳۸۴؛ احمدی، هاجر، بررسی ریشه‌ها و قوانین حجاب، تهران: حق شناس، ۱۳۹۵؛ بادران، مهناز، مجموعه قوانین و مقررات مرتبط با عفاف و حجاب و اخلاق و عفت عمومی، تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده، ۱۳۹۷.

۱۱۳. کوهی، اسماعیل، «سیاست جناحی و قضایی و اجرایی در ایران در مورد

۳. یحیی‌زاده کاشی در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «حدود آزادی‌های فردی در آرای قضایی با تأکید بر مورد حجاب اسلامی»، در میزان اهتمام قضات ایرانی در احترام به آزادی‌های فردی تحلیلی حقوقی قضایی ارائه داده است. او با تأکید بر موضوع حجاب اسلامی در تقابل با مفاهیمی همچون نظم و منفعت عمومی و اخلاق حسنه، سعی کرده است تحلیل خود را سامان دهد. وی با بیان اینکه حق حجاب به‌مثابه یک حق و آزادی فردی نسبت به اخلاق حسنه است، در فصل دوم به‌منظور واکاوی حجاب اسلامی در چهارچوب حقوق اساسی، نخست اصول و مشروح مذاکرات قانون اساسی را با تأکید بر دیدگاه‌های نظریه‌پردازان نظام جمهوری اسلامی و مصوبات نهادهای هنجارساز حقوقی بررسی کرده و سپس به نقش عرف در زمینه حجاب پرداخته است. بررسی آرای قضایی در فصل سوم این اثر نشان می‌دهد که آن آرا به‌لحاظ محتوایی، به دو دسته متفاوت پیش و پس از پدیده موسوم به دختران خیابان انقلاب قابل تفکیک‌اند. درحالی‌که در دسته نخست، شاهد قضاوت مبتنی بر نظم حقوقی در زمینه حجاب هستیم، آرای دسته دوم نه‌تنها از منظری برون‌حقوقی، بلکه از منظر درون‌حقوقی نیز آرای فراحقوقی به نظر می‌رسند. نویسندگان راهکارهایی حداکثری برای برون‌رفت از معضل حجاب در ایران توصیه کرده است که از این‌قرارند: عرفی‌سازی حجاب و یافتن سازوکارهایی جهت الغای صلاحیت نهادهای موازی هنجارساز در این زمینه، به‌مثابه راهکارهایی حداقلی و جرم‌زدایی از بی‌حجابی و نیز بازنگری بنیادین قانون اساسی جمهوری اسلامی و تنظیم آن بر طبق مبانی دولت مشروطه در مفهوم مدرن و ازجمله اصل حکومت مبتنی بر قانون و نه حکومت به‌وسیله قانون، تفکیک میان دو حوزه دین و حقوق و استقلال حوزه حقوق از سایر حوزه‌ها و تنظیم روابط اجتماعی با تأکید بر دانش حقوق.^{۱۱۴}

عدم‌رعایت حجاب»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری قوه قضائیه، دانشکده حقوق، ۱۳۹۸.

۱۱۴. یحیی‌زاده کاشی، جواد، «حدود آزادی‌های فردی در آرای قضایی با تأکید بر مورد حجاب اسلامی»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه علامه

۴. هاشمی در مقاله «نقدی بر ماده ۶۳۸ قانون مدنی در جرم‌انگاری بدحجابی» معتقد است در اصل الزامی‌بودن پوشش مناسب برای شهروندان و حق دخالت دولت تردیدی نیست؛ بلکه سخن در چگونگی وضع این مقررات و روش برخورد با متخلفین است. ماده ۶۳۸ قانون مدنی ایران و به‌ویژه تبصره آن درخصوص بدحجابی، اقدام به جرم‌انگاری کرده است. در این نوشتار، ضمن پرداختن به مبنای فقهی این ماده، ایرادهای وارد بر متن را مطرح کرده و سپس تبصره همین ماده را که برای مقابله با معضل بدحجابی تنظیم شده است، نقد کرده و در انتها پیشنهادهایی برای اصلاح این ماده ارائه داده است. پیشنهادهایی که برای اصلاح این ماده در این تحقیق بیان شده، عبارت‌اند از:

صدر ماده به «جریمه‌دارشدن عفت عمومی» مقید شود؛ چون ارتکاب هر عمل حرامی در انظار عمومی لزوماً موجب جریمه‌دارشدن عفت عمومی نیست.

تبصره این ماده هم که مربوط به جرم‌انگاری بدحجابی است، به «جریمه‌دارشدن عفت عمومی» مقید شود؛ زیرا مواردی از عدم‌رعایت حجاب شرعی جرم می‌شود که عفت عمومی را جرم‌دار کند. چراکه در غیر این‌صورت با وضع قانون فعلی، دست‌کم از نظر تئوری قشر وسیعی از بانوان که وجه و کفین را کاملاً نمی‌پوشانند باید مشمول مجازات این ماده باشند! به‌عبارت‌دیگر سه نوع از عدم‌رعایت حجاب متصور است:

اول: عدم‌رعایت حجاب شرعی به‌گونه‌ای که بدحجابی بر آن صادق نباشد.

دوم: عدم‌رعایت حجاب به‌گونه‌ای که بدحجابی محسوب می‌شود؛ ولی به حدی زننده نیست که با عفت و اخلاق عمومی مخالف باشد.

سوم: عدم‌رعایت حجاب به‌گونه‌ای که با عفت و اخلاق عمومی مخالف باشد.

با وجود قانون فعلی هر سه قسم جرم است؛ ولی پیشنهاد می‌شود تنها قسم سوم

شنسک، در جرم‌انگاری در استفاده از پوشش نامتعارف نداشتنه است.

۶. در مقاله «بررسی جرم‌شناسی و قانونی عفاف و حجاب»^{۱۱۷} شیرازی به این نتیجه رسیده که ماده ۶۳۸ قانون مجازات اسلامی (مجازات حبس کوتاه‌مدت و جزای نقدی) ابهام دارد و این امر مانعی در راه اجرای آن قلمداد شده که از این‌رو نیازمند اصلاح و بازنگری است.

۷. در همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، دو مقاله دیگر تحت عنوان «عفاف و حجاب و جرم‌انگاری؛ مبانی جرم‌انگاری بدحجابی» و «آسیب‌شناسی قوانین کیفری در حوزه حجاب؛ با دیدگاه انتقادی به ماده ۶۳۸ قانون مجازات اسلامی در جرم‌انگاری» تلاش کرده‌اند ایرادات وارد بر این ماده را بررسی کرده و در ضمن آن، حق مداخله حاکم اسلامی (قانون‌گذار) در مسئله حجاب را اثبات کنند.^{۱۱۸}

جرم‌انگاری شود. همچنین در مرحله اجرای این تبصره، مانند برخی دیگر از قوانین، پیش از اعمال مجازات حبس و جزای نقدی، قاضی موظف باشد در دو مرحله قبل از مجازات، به ترتیب برای بار اول به «پند و اندرز» متوسل شود و در مرتبه دوم به «توبیخ» بسنده کند و در مرحله سوم «مجازات» شود. برخی از فقها حکم ماده ۶۳۸ ق.م.ا. را تنها در گناهان کبیره پذیرفته‌اند؛ ولی ماده ۶۳۸ ق.م.ا. در تمامی گناهان و هر عمل حرامی که در انظار عمومی ارتکاب یافته را قابل مجازات دانسته است. باتوجه به سیاست جنایی ایران در سال‌های اخیر مبنی بر جرم‌زدایی و زندان‌زدایی، بهتر است جانب احتیاط در جرم‌انگاری مراعات شده و قید «گناهان کبیره» در صدر این ماده اضافه شود. از دیدگاه شرعی نیز این احتیاط در امور کیفری مطلوب است. در تبصره ماده ۶۳۸ ق.م.ا. آمده است: «زنانی که...» واضح است، این کلمه شامل تمام زنان می‌شود؛ ولی از دیدگاه اسلام اساساً برای برخی از زنان حجاب واجب نیست، مانند زنان غیرمسلمان یا زنان سالخورده مسلمان. بنابراین لازم است در اصلاح این ماده اطلاق کلمه «زنانی که بدون حجاب شرعی...» به این صورت مقید شود: «به جز زنانی که شرعاً وجوب پوشش برای آنان استثنا شده است، از جمله زنان غیرمسلمان و زنان سالخورده و...»^{۱۱۵}

۵. خسروآبادی در مقاله «جرم‌انگاری پوشش نامتعارف در پرتوی اصل فایده‌گرایی؛ مطالعه موردی قوانین جمهوری اسلامی ایران»^{۱۱۶} به این نتیجه رسیده است که تجربه قوانین متعدد و پراکنده پس از انقلاب و عدم اجرای آن قوانین، بیان‌کننده آن است که نظام تقنینی جمهوری اسلامی ایران هیچ گرایشی به اصل فایده‌گرایی براساس دیدگاه جان‌اتان

۱۱۷. شیرازی، ریحانه، «بررسی جرم‌شناسی و قانونی عفاف و حجاب»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۶.

۱۱۸. کیانی، امین، «آسیب‌شناسی قوانین کیفری در حوزه حجاب؛ با دیدگاه انتقادی به ماده ۶۳۸ قانون مجازات اسلامی در جرم‌انگاری»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۶؛ علایی، المیرا، «عفاف و حجاب و جرم‌انگاری؛ مبانی جرم‌انگاری بدحجابی»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۶.

۱۱۵. هاشمی، سیدحسین، «نقدی بر ماده ۶۳۸ قانون مدنی در جرم‌انگاری بدحجابی»، مطالعات راهبردی زنان، ۱۳۸۶، ش ۳۷.

۱۱۶. خسروآبادی، امیرحسین، «جرم‌انگاری پوشش نامتعارف در پرتوی اصل فایده‌گرایی (مطالعه موردی قوانین جمهوری اسلامی ایران)»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۶.

گفتار سوم

نگرش جامعه ایرانی به حجاب و عفاف در گستره مطالعات و پژوهش‌ها

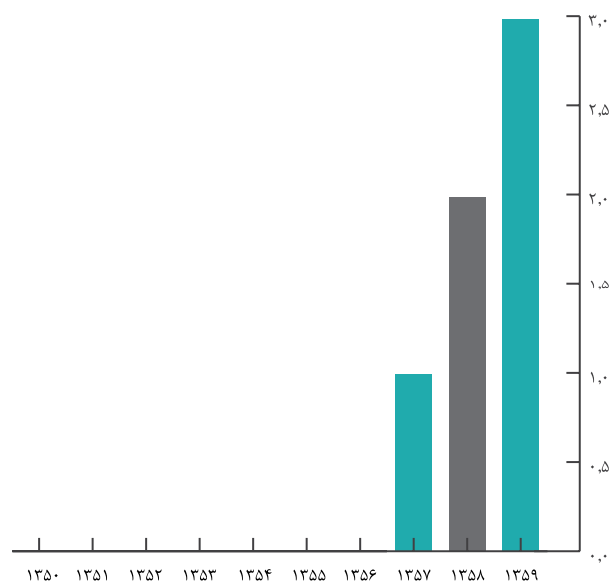
موضوعی و تفکیک به تعداد مشخص شده است. در قسمت مقالات، همه مقالات بازبینی شد و مقالاتی که بیانگر مطالعات در محورهای مدنظر بودند، گزینش و گزارشی از آنها تولید شد که بدان اشاره خواهد شد. درخصوص آثار مکتوب چاپی گزارش شده از طریق کتابخانه ملی، به علت نبود دسترسی به محتوای همه کتاب‌ها، مواردی رصد شد که بیشتر به بحث نزدیک بود که از تعدادی از آنها در همین گزارش نیز استفاده شده است. برای بررسی وضعیت حجاب و پوشش در محورهای «ضرورت حجاب»، «ارزشمندی حجاب»، «حدود حجاب»، «پیامدهای حجاب» و «دخالته در امر حجاب» از مقالات رصد شده و همایش‌ها و همچنین پیمایش‌ها و نتایج افکارسنجی بهره گرفته شده است.

۱.۳. مسئله‌مندی حجاب و پوشش به روایت آمار در نیم قرن اخیر

بررسی حجم پژوهش‌ها در زمینه حجاب در قالب کتاب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رساله‌های

در این گفتار، از مطالعات و پژوهش‌های صورت گرفته گزارشی استخراج شد که در چند محور قابل تبیین است. مقالات موجود در سامانه‌های نورمگز، پرتال جامع علوم انسانی و SID استخراج شده‌اند. در این جست‌وجو بیش از ۴۵۰ مقاله به دست آمده است. همچنین استخراج ۱۳ رساله دکتری و ۲۱۰ پایان‌نامه کارشناسی ارشد با جست‌وجوی کلیدواژه‌های «حجاب» و «عفاف» و «پوشش» از منابع مرتبط نظیر سامانه گنج صورت گرفت. علاوه بر این از طریق جست‌وجو در کتابخانه ملی، وضعیت چاپ و نشر کتاب و آثار مکتوب در قالب کتاب، محصولات مکتوب همایش‌ها و پیمایش‌ها نیز بررسی شد. براساس این بررسی‌ها بیش از ۸۴۰ کتاب در نیم قرن اخیر در ایران پیرامون حجاب و مسائل مرتبط با آن به نگارش درآمده است. این آمار صرف‌نظر از تولیدات رسانه‌ای، نمایشی، تولیدات نرم‌افزار و محصولات عرصه کودک و نوجوان در قالب‌های مختلف است. در زمینه پایان‌نامه‌های ارشد و رساله‌های دکتری منابعی که قابلیت داندود به صورت تمام‌متن را داشت، بازبینی شد و درخصوص سایر منابع به فهرست مطالب اکتفا شد. در این قسمت، تفکیک

دکتری، همایش‌ها و پیمایش‌ها نشان می‌دهد که تا سال ۱۳۸۰ اطلاعات آماری و تحقیقات محدودی دربارهٔ حجاب و مباحث پیرامونی آن انجام شده است؛ به‌گونه‌ای که میزان چاپ و نشر در فاصلهٔ سال‌های آغازین انقلاب و سپس در ایام جنگ تحمیلی در پایین‌ترین حد خود بوده است. این وضع در نمودار ۱ نشان داده شده است.

نمودار ۱. کتب تألیفی دههٔ ۵۰ با موضوعات مرتبط با حجاب

سیاست‌گذاری در موضوع حجاب، به تناسب تغییرات ارزشی جامعه رخ داده است. با توجه به اینکه جامعهٔ ایران از زمان کشف حجاب تاکنون، تحولات عمیق زیادی از سر گذرانده، می‌توان گفت این تغییرات بر کنش‌های اجتماعی اثرگذار بوده است. در واقع ارزش‌ها در هر جامعه‌ای، علاوه بر اینکه از رفتارهای افراد اثر می‌پذیرد، بر تغییرات رفتاری نیز اثر می‌گذارد. علی جنادله در مقالهٔ «بررسی روند تغییرات نگرش‌های فرهنگی‌سیاسی ایران»^{۱۱۹} می‌گوید که اهمیت مطالعهٔ نگرش‌ها، به رابطهٔ آن‌ها با رفتار افراد برمی‌گردد. این موضوع، محل توجه جامعه‌شناسان و پژوهشگران علوم اجتماعی نیز هست که نگرش‌ها و نظام‌های ارزشی افراد

۱۱۹. جنادله، علی، «بررسی روند تغییرات نگرش‌های فرهنگی سیاسی در

ایران»، پژوهشنامهٔ تغییرات فرهنگی در ایران، ش ۷.

جامعه برای پیش‌بینی و تبیین پدیده‌ها مؤثرند. در سال‌های آغازین انقلاب اسلامی و تا سال ۱۳۵۹، سیاست‌های حاکم بر جامعه به صورت رسمی به لزوم حجاب اشاره نداشتند؛ به‌گونه‌ای که می‌توان نخستین مواجههٔ جدی با مسئلهٔ حجاب را ممنوعیت حضور زنان در محیط کاری، طی سخنرانی امام در ۱۵ اسفند ۱۳۵۷ دانست.^{۱۲۰} در پی اعتراضات در دو روز بعد، سیاست حجاب حداقلی که مکمل سیاست ممنوعیت بود، آغاز شد. در این اوضاع، جامعه انعطاف‌پذیری عمیقی داشت و بحث از ممنوعیت بی‌حجابی مطرح می‌شد. در چنین وضعی، امام تعرض به بی‌حجاب‌ها را حرام دانستند و تأکید کردند که باید جلوی آن گرفته شود. اگرچه اعتراضات بالا به این قانون باعث تعویق شانزده‌ماههٔ آن شد. رصد وضعیت ارزشی جامعه نشان می‌دهد که حجاب مسئله نبوده است و به همین علت شاهدیم که مطالعات و حتی کتاب‌چندانی در این زمینه دیده نمی‌شود که درخور توجه باشد. پذیرش حجاب و پیمایش ملی گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی ایران در سال ۱۳۵۳ (منتشر شده در سال ۱۳۵۶) حاکی از این است که نگرش دربارهٔ بحث حجاب با فراوانی ۷۵ درصدی مواجه بوده است؛ یعنی در چهار سال قبل از انقلاب که مردم آزادی عمل چندانی در بُعد مناسک دینی نداشتند، سه چهارم جمعیت به حجاب تمایل نشان می‌دادند.^{۱۲۱}

در ادامه این گزارش ناظر به شهر تهران، نشان می‌دهد ۶۷ درصد مردم حجاب را برای زن لازم می‌دانستند. اقلیتی که می‌توان آن را اقلیت قدرتمند و دارای امکانات دانست، ۲۳ درصد بودند که با این موضوع مخالفت می‌کردند و همین مخالفت‌ها سبب اجرای سیاست‌های حداقلی در جامعه شد.

از ابتدای انقلاب تا سال ۱۳۶۲ مسئلهٔ بی‌حجابی و حل آن، مسئلهٔ اصلی است؛ اما از این سال‌ها به بعد، مسئلهٔ پوشش صحیح و سیاست‌گذاری برای آن موضوعیت پیدا می‌کند. در سال ۱۳۶۴، قانون

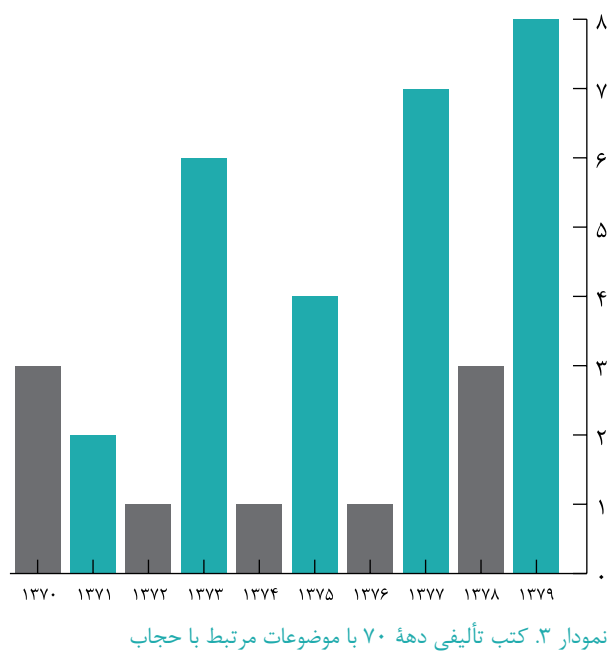
۱۲۰. خمینی، سیدروح‌الله، صحیفهٔ نور، ج ۶، ص ۳۲۹.

۱۲۱. اسدی، علی، بهکیش، مهدی، محسنی، منوچهر، «گرایش‌های

فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران»، مرکز سنجش افکار و تحقیقات

اجتماعی سازمان رادیو و تلویزیون، ۱۳۵۶.

خانم‌های چادری» در سال ۱۳۷۱، دوران جنگ و قبل از انقلاب بررسی شده است. نتایج حاکی از این است که این متغیرها و وضعیت ارزش‌ها، در سال ۱۳۷۱ نسبت به ۱۳۶۵ سیر نزولی داشته و وفاداری به ارزش‌ها روندی رو به کاهش یافته است.^{۱۲۲} این تغییر و تحولات در نظام ارزشی در کتاب‌هایی نظیر تغییر ارزش‌ها^{۱۲۳} و همچنین جامعه‌شناسی تحولات ارزشی^{۱۲۴} آمده و نتایج پژوهش فوق را تأیید می‌کنند. گذری بر مطالعات مکتوب در زمینه پدیده حجاب نیز نشان می‌دهد با تغییر نظام ارزشی جامعه، برخی مؤلفه‌ها همچون حجاب نیز با تغییراتی مواجه می‌شود در حدی که در فضای مطالعاتی خود را نشان می‌دهد؛ اگرچه هنوز به مسئله تبدیل نشده است. نمودار ۳ نشان می‌دهد که مطالعات در زمینه پوشش و حجاب در این دهه آرام‌آرام در سطح جامعه آغاز شده است.

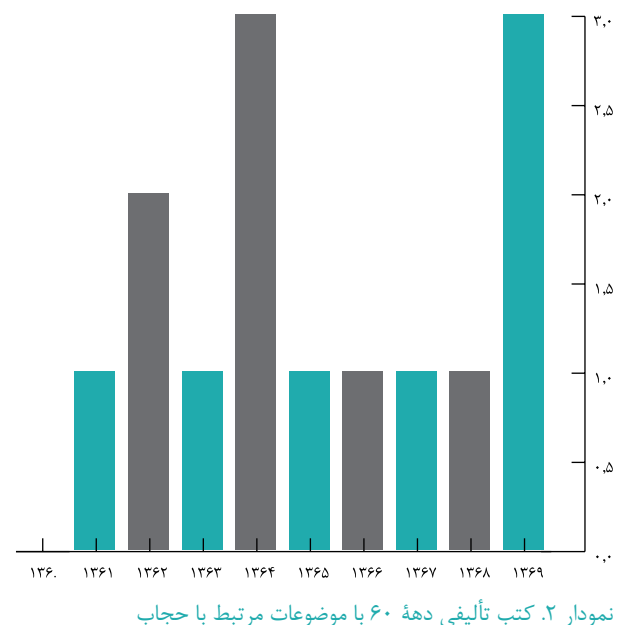
به نظر می‌رسد که در دهه ۷۰، هنوز مسئله‌مندی

۱۲۲. رفیع‌پور، فرامرز، توسعه و تضاد، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۶، ص ۱۶۴.

۱۲۳. حاجیلری، عبدالرضا، کنکاشی در تغییر ارزش‌ها پس از پیروزی انقلاب اسلامی، پژوهشکده فرهنگ و معارف، ۱۳۸۱.

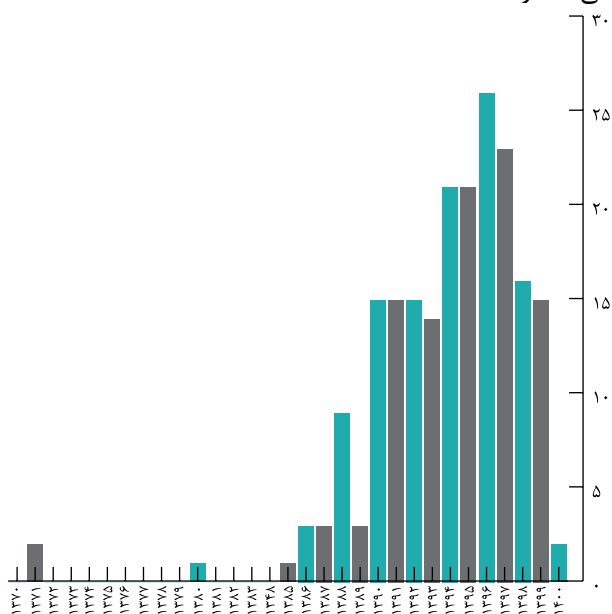
۱۲۴. ربیعی، علی، جامعه‌شناسی تحولات ارزشی، فرهنگ و اندیشه، ۱۳۸۱.

و مقررات انتظامی اعضای هیئت‌علمی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی و تحقیقاتی کشور به تصویب مجلس شورای اسلامی می‌رسد. به دنبال این قانون، سیاست جرم‌انگاری با شدت بیشتری پیگیری می‌شود و آرایش، البسه، کفش‌ها، متعلقات وابسته، فروشگاه‌ها، بوتیک‌ها، پاساژها، رستوران‌ها، هتل‌ها، آرایشگاه‌ها، تالارهای پذیرایی، مراکز برگزاری جشن‌ها، آموزشگاه‌های آزاد و آژانس‌ها را در بر می‌گیرد. در این دوره، براساس نظام ارزشی حاکم بر جامعه، اجماع و اتفاق نظر عمومی درباره ارزش‌ها، به خصوص حجاب و الزام به رعایت آن وجود دارد؛ به نحوی که مقاومت اقلیت مخالف چندان به چشم نمی‌آید. در چنین اوضاعی و با وقوع جنگ تحمیلی و تأکید شهدا در وصایای خود بر مسئله حجاب، اجماع عمومی درباره ضرورت حجاب شکل می‌گیرد. همان‌گونه که در نمودار ۲، حجم کتب تألیفی موجود در این خصوص نشان داده شده است، مطالعات و پژوهش‌های چندان چشمگیری برای تبیین حجاب و فلسفه آن در این دهه دیده نمی‌شود.

با ورود به دهه ۷۰، در وضعیت ارزشی جامعه تغییر دیده می‌شود. طی پژوهشی، چهار متغیر «میزان اعتقاد مردم به دین»، «علاقه به روحانیت»، «عیب‌بودن عدم رعایت حجاب» و «احترام به

استخراج شده است، در این دهه نمونه چشمگیری به دست نیامد. در نمودار ۴ این موضوع مشاهده می‌شود.

نمودار ۴. پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد مرتبط با مسئله حجاب از ۱۳۷۱ تا ۱۴۰۰

در مرداد ۱۳۸۴، در دولت وقت، مصوبه راهبردهای گسترش عفاف و حجاب را شورای عالی انقلاب فرهنگی تصویب می‌کند و در دی‌ماه همان سال، مصوبه قانون راهکارهای اجرایی عفاف و حجاب به تمام دستگاه‌ها ابلاغ می‌شود. این مصوبه تا اکنون مبنای عمل در حوزه حجاب و عفاف بوده است و سیاست رسمی جمهوری اسلامی ایران را نشان می‌دهد. عملکردها در این دوره، بر سیاست افغانی در موضوع حجاب متمرکز است. سیاست‌های کنترلی طرح انتظامی و گشت ارشاد نیز در همین دوران به صورت موقتی و مقطعی آغاز شد؛ اما با توجه به کاهش انسجام اجتماعی و ظهور اقلیت مخالف حجاب، امکان اجرای سیاست‌های کنترلی تا حدود زیادی منتفی شده و تمرکز بر جنبه‌های نگرشی و بینشی بیشتر شد؛ لذا حجم درخور توجهی از مطالعات اجتماعی درباره وضعیت پوشش سامان یافت. رصد وضعیت نشر نشان می‌دهد که در دهه ۸۰، بحث پوشش و حجاب به نحو چشمگیری رشد کرده است که این رشد در نمودار ۵ به وضوح دیده می‌شود.

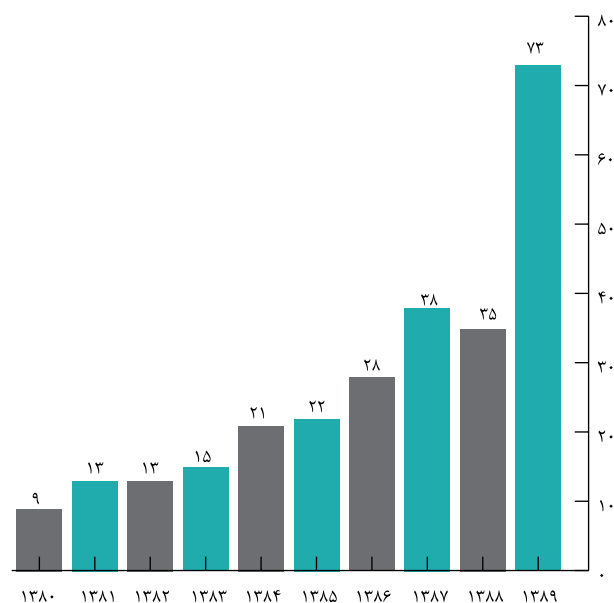
حجاب به حدی نرسیده است که صاحب‌نظران و اندیشمندان را به بحث و تحلیل در این زمینه وادارد. هرچند مطالعات نشان می‌دهد که بحث ارزش حجاب، سیر و روند کاهشی یافته است. در سال ۱۳۷۴، مطابق پژوهش «بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی فرهنگی در ایران»^{۱۲۵} مؤلفه‌هایی همچون شرکت در دعای کمیل، حضور در اماکن مذهبی، شرکت در مجالس روضه، نماز خواندن و روزه گرفتن ارزیابی شد و نتایج این پژوهش، دستاورد پژوهش سال ۱۳۵۳ را تأیید کرد. نتایج نشان داد که گرایش مردم به انجام مناسک بیشتر شده؛ ولی دین‌داری در عرصه فردی کاهش یافته است. در همین پژوهش، بحث حجاب و پوشش نیز رصد شده بود. در این گزارش آمده که حدود نیمی از افراد جامعه (۵۱/۸ درصد) از پوشش مانتو و مقنعه و روسری استفاده کرده و ۳۶ درصد چادر را انتخاب می‌کنند.

با وجود همه قوانین جرم‌انگارانه در باب حجاب، در سال ۱۳۷۶، ظهور گفتمان جدید سیاسی در ایران با محوریت آزادی، رویکرد تازه‌ای درباره سیاست‌های حجاب ایجاد کرد. اقلیت مخالفی که در نظرسنجی سال ۱۳۵۸ به سیاست کنترلی حجاب عکس‌العمل نشان داده بودند، در فضای باز سیاسی فرصت حضور یافتند.^{۱۲۶} این تحول ارزشی، با «مصوبه اصول و مبانی روش‌های اجرایی گسترش فرهنگ عفاف»، دور تازه‌ای از سیاست‌های دولتمردان را در قبال مسئله حجاب نوید داد که تا سال ۱۴۰۰ همچنان در حال اجراست. به همین علت می‌توان گفت از دهه ۸۰ به بعد، تحولات تازه‌ای در سیاست‌های پوشش و حجاب را شاهدیم.

در خصوص مطالعات حوزه حجاب و عفاف، در سطح پژوهش‌های دانشگاهی در مقطع ارشد و دکتری تا دهه ۸۰، کار چندانی مشاهده نشد. یعنی با توجه به اینکه پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها از سامانه ایرانداک

۱۲۵. محسنی، منوچهر، بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در ایران، دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی، ۱۳۷۴.

۱۲۶. کلهر، سینا، رحمانی پور، ریحانه، «تأثیرات تحولات اجتماعی بر سیاست‌گذاری حجاب»، فصلنامه مطالعات اسلامی زنان و خانواده، دوره ۵، ۱۳۹۷، ص ۳۷۳.

نمودار ۵. کتب تألیفی دهه ۸۰ با موضوعات مرتبط با حجاب

میزان کتاب‌هایی که در این دهه تألیف شده به نسبت دهه ۹۰ چندان درخور توجه نیست؛ ولی در قیاس با دهه ۶۰ و ۷۰ می‌توان آن را آغازی بر رویکرد تبیینی و اقلان‌پرهیز به حجاب دانست؛ بدین معنی که در مقابل افت سطح ارزشی حجاب، به‌صورت تدافعی، پرداختن به تبیین حجاب آغاز شد.

علاوه بر پیمایش‌ها و نظرسنجی‌های طی این سال‌ها که در ادامه به آن‌ها اشاره خواهد شد، با رصد رفتاری در جامعه نیز می‌توان گفت که وجود زنان محجبه نیز از نظر آماری سیر نزولی یافته بود. در وضعیت‌سنجی پوشش و آرایش ایرانیان و ادامه آن و رصد متوالی طی ۶ سال^{۱۲۷} وضعیت افراد محجبه در سال ۱۳۸۶ به لحاظ آماری ۳۷/۹ درصد اعلام شد. این نسبت در سال ۱۳۹۱ به ۲۸/۲ درصد کاهش پیدا می‌کند. در مقابل، نسبت افراد غیرمحجبه در سال ۱۳۸۶ حدود ۶۲/۱ درصد بوده است که در سال ۱۳۹۱ به ۷۱/۸ درصد افزایش پیدا می‌کند.

بررسی آثار در زمینه حجاب، اعم از کتاب‌ها و پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها نشان می‌دهد که در سه دهه اخیر، رویکرد تبیینی و اقلان‌پرهیز با نگاه اجتماعی، رشد چشمگیری داشته است. جدول ۴ تعداد رساله‌های دکتری است و نشان می‌دهد که تا دهه ۹۰ به بحث حجاب چندان توجهی نشده است.

۱۲۷. واعظی، منصور، وضعیت‌سنجی پوشش و آرایش ایرانیان، تهران: کتاب

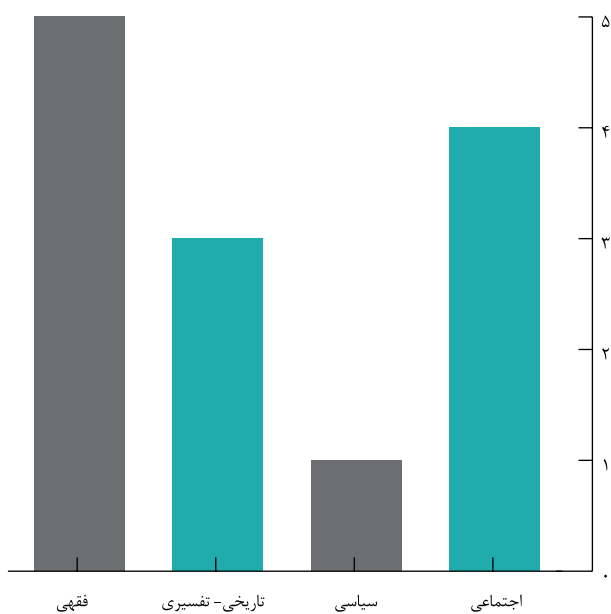
نشر، ۱۳۹۲.

جدول ۴. رساله‌های دکتری با موضوعات مرتبط با حجاب

ردیف	عنوان اثر	سال	پدیدآور	واحد آموزشی
۱	چگونگی حجاب در عصر نزول قرآن؛ تحلیل و نقد دیدگاه‌ها	۱۳۹۵	محمد رضا شاه‌سنایی؛ استاد راهنما؛ سیدمحمد کاظم طباطبایی؛ استاد مشاور؛ نعمت‌اله صفری فروشانی	دانشگاه قرآن و حدیث، دانشکده علوم حدیث قم
۲	نقد سیاست جنایی ایران در مواجهه با عدم‌رعایت حجاب شرعی	۱۳۹۷	حمیدرضا عباسپور مبارکه؛ استاد راهنما؛ قدرت‌اله خسروشاهی؛ استاد مشاور؛ محمدحسین پوریانی	دانشگاه شهرکرد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی
۳	تحلیل پدیدارشناسانه تحول نگرش مفسران به آیات حجاب در دوره جدید	۱۳۹۷	مریم قیدر؛ استاد راهنما؛ مهرداد عباسی؛ استاد مشاور؛ علی اسودی؛ استاد مشاور؛ عاطفه زرسازان	دانشگاه مذاهب اسلامی، دانشکده علوم قرآن و حدیث
۴	بررسی فقهی و حقوقی مسئولیت حکومت اسلامی در حوزه حجاب و عفت عمومی	۱۳۹۳	فاطمه فلاح تفتی؛ استاد راهنما؛ محسن ملک‌افضلی اردکانی؛ استاد مشاور؛ سیدمحمدجواد وزیری‌فرد؛ استاد مشاور؛ محمود حکمت‌نیا	دانشگاه قم، دانشکده الهیات و معارف اسلامی
۵	بازنمایی الگوی عفاف و حجاب در سریال‌های سیمای جمهوری اسلامی ایران	۱۳۹۷	محسن شاکری‌نژاد؛ استاد راهنما؛ مهدخت بروجردی علوی؛ استاد مشاور؛ سیدمحمد مهدی‌زاده طالشی؛ استاد مشاور؛ محمدتقی کرمی قهی	دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده علوم ارتباطات
۶	فقه زنان و اشکالات قرآنی حجاب به‌عنوان الگو؛ تحلیل و انتقاد	۱۳۹۹	علی سلمان؛ استاد راهنما؛ احمد ازرقی، استاد مشاور؛ یاسر قطیش	جامعه المصطفی العالمیه، جامعه آل‌البتیت (ع)
۷	پنداشت زنان ایرانی درباره حجاب براساس کنش متقابل نمادین	۱۳۹۸	زهرا آبیبار؛ استاد راهنما؛ الله‌کرم کرمی‌پور؛ استاد مشاور؛ مسعود کیانپور؛ استاد مشاور؛ فاطمه توفیقی	دانشگاه ادیان و مذاهب، دانشکده ادیان
۸	تبیین برنامه درسی پنهان عفاف و حجاب دانشکده پزشکی مشهد	۱۳۹۷	معصومه محمدحسین‌زاده؛ استاد راهنما؛ محمود سعیدی رضوانی؛ استاد مشاور؛ مقصود امین‌خندقی و بهروز مهران	دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی
۹	نقد یافته‌های فقهی شیعی تاریخ‌بنیاد دوران معاصر در مسئله حجاب	۱۴۰۰	ناهید طیبی؛ استاد راهنما؛ نعمت‌الله صفری‌فروشانی؛ استاد مشاور؛ مهدی مهریزی	جامعه المصطفی العالمیه، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی (رض)
۱۰	پوشش مرد از دیدگاه فقه امامیه، با نگاهی به مسائل مستحدثه آن	۱۳۹۶	ظهیر عباس؛ استاد راهنما؛ ناصر محرر؛ استاد مشاور؛ سید موسوی خویی	جامعه المصطفی العالمیه، مجتمع آموزش عالی فقه

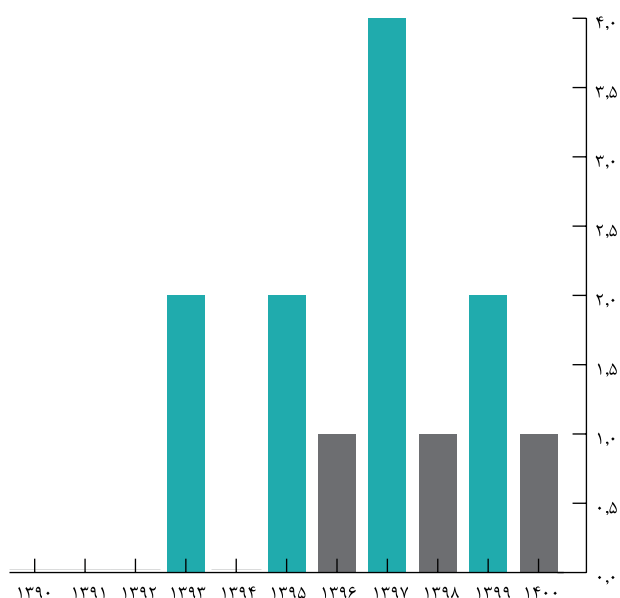
دانشگاه یاسوج، دانشکده ادبیات و علوم انسانی	محمداصغر رجایی؛ استاد راهنما؛ مریم مختاری؛ استاد مشاور؛ اصغر میرفریدی	۱۳۹۵	تبيين جامعه‌شناختی تعیین‌کننده‌های جهت‌گیری پوششی زنان؛ مطالعه موردی: زنان ۱۵ تا ۴۹ سال شهر شیراز	۱۱
دانشگاه قرآن و حدیث، قم	محمدرضا شاه‌سنایی؛ استاد مشاور؛ نعمت‌الله صفری‌فروشانی	۱۳۹۳	گفتمان‌شناسی حجاب در عصر بعثت	۱۲
دانشگاه آزاد اسلامی واحد یزد، دانشکده علوم انسانی	عبدالرحیم طرهانی؛ استاد راهنما؛ سیدمهدی منصوری؛ استاد مشاور؛ علی جمادی	۱۳۹۹	سیاست جنایی جمهوری اسلامی ایران در قبال بی‌حجابی و بدحجابی و تطبیق آن با فقه امامیه	۱۳

بررسی رساله‌های دکتری ثبت‌شده در سامانه ایرانداک نشان داد که از سال ۱۳۹۳، یعنی در دهه ۹۰، در سطح دکتری به مقوله حجاب توجه شده است. تعداد رساله‌هایی که به‌صورت مستقیم درباره موضوع حجاب بوده‌اند، مطابق نمودار ۶ بیش از ۱۳ رساله نبوده و بیشترین تعداد در سال ۱۳۹۷ با ثبت ۴ فقره بوده است.

نمودار ۷. رساله‌های دکتری به تفکیک موضوع

در رساله «نقد یافته‌های فقهی شیعی تاریخ‌بنیاد دوران معاصر در مسئله حجاب» اثر ناهید طیبی نکاتی وجود دارد که درخور توجه است. مطابق این پژوهش، مطالعات زنان و به‌ویژه مطالعات حجاب‌پژوهان شیعی در سده اخیر با رویکردهای اخلاقی و فقهی آغاز شده است. در دو دهه اخیر نیز با رویکرد تاریخی ادامه یافته و یافته‌های جدید

نمودار ۶. تعداد رساله‌های دکتری با محوریت حجاب

از نظر موضوعی، در میان این رساله‌ها تمرکز بر رویکرد تبیینی از زاویه مسائل فقهی و حقوقی بوده و در درجه دوم، به مسائل اجتماعی توجه شده است. نمودار ۷ این ویژگی را نشان می‌دهد.

ایشان، توجه شده است. رساله دکتری با عنوان «پوشش مرد از دیدگاه فقه امامیه با نگاهی به مسائل مستحدثه آن» اثر ظهیر عباس به این موضوع توجه کرده است. در بسیاری از پایان‌نامه‌های ارشد و دکتری و مقالات مرتبط، به این موضوع توجه نشده است؛ زیرا از نظر فرهنگی، حجاب و پوشش تنها مختص یک جنس ساختار بندی شده است.

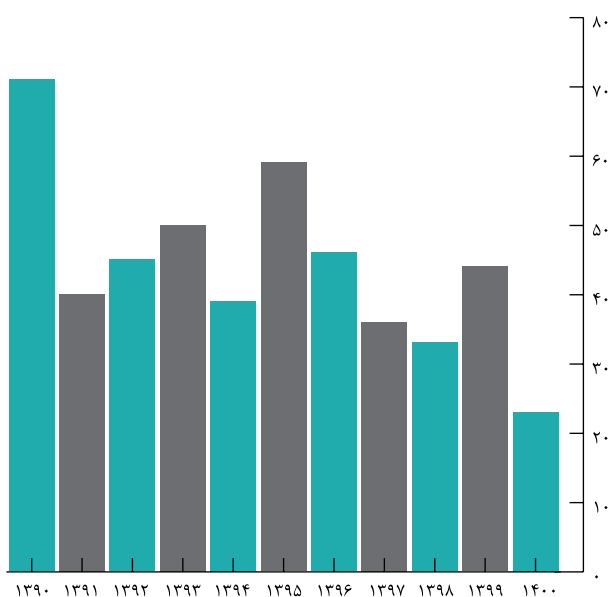
در بخش پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد نیز باید گفت با مسئله‌مندی حجاب از دهه ۷۰ تاکنون، جامعه دانشگاهی نیز بر همین دغدغه سیر کرده و با سیاست اقناعی به مقوله حجاب و پوشش پرداخته است؛ به نحوی که تعداد زیادی از آثار پژوهشی در مقوله حجاب با رویکرد اجتماعی است. در نمودار ۸ به لحاظ موضوعی توجه به رویکرد اجتماعی به حجاب و پوشش نشان داده شده است. نکته مهم در این زمینه اینکه پوشش، پیوند خاصی با مقوله اقتصاد دارد و در این زمینه با کمترین حد پژوهش مواجهیم؛ بدین صورت که از میان پایان‌نامه‌های ارشد، فقط یک یا به ندرت دو پایان‌نامه با رویکرد اقتصادی وجود دارد. در حالی که در جامعه امروز ایران، صنعت پوشاک با اقتصاد و همچنین سیاست گره خورده است و نیازمند پرکردن خلأ در این زمینه هستیم.

در این پژوهش، بررسی عرصه کتاب‌های کودک نشان داد که فقط یک نمونه تدوین شده وجود دارد که چون ماهیت ادبیاتی داشت، در نمودار قسمت ادبیات ذکر شد. با توجه به نهادینه شدن حجاب و عفاف در دوران کودکی، این مسئله توجه در خوری می‌طلبد. در میان موضوعات پژوهش‌ها، موضوعات اجتماعی و فقهی حقوقی و تفسیری قرآنی به ترتیب بیشترین فراوانی را دارند. در میان پایان‌نامه‌های ارشد، این خلأ نیز احساس شد که بررسی حجاب از دید رسانه‌های غربی یا تحلیل حجاب ایرانیان از نگاه دیگری، نیازمند توجه بیشتری است؛ زیرا تنها یک یا دو رساله به این موضوع پرداخته بودند.

فقهی به داده‌های تاریخی مرتبط با پوشش در عصر جاهلی و عصر نزول مستند است که از نظر مبانی روش و مستندات نیازمند نقد است. به لحاظ روشی، بی‌توجهی به ارزیابی سندی و دلالتی روایات، برخورد گزینشی با روایات و عدم‌العلاج تعارض برای اثبات مدعا، ترجمه غیر تخصصی، استفاده نکردن از روش نقد تاریخی و کار بست داده‌های تاریخی به جای شواهد، از زوایای نقد این پژوهش‌هاست. به لحاظ محتوا، وجود گزارش‌های تاریخی معتبر ناقض ادعاها و همچنین دلایل قرآنی و روایی بر اثبات نظر مخالف ادعاها، از دیگر نقدهای این آثار به شمار می‌رود. به دلیل گزارش‌های تاریخی دال بر حجاب زنان شاخص و شدت بخشی به آن در بین عوام، پس از نزول آیات سوره نور، یافته‌های ناظر به حجاب حداقلی در عصر نبوی و عصر حضور، همه مخدوش است. اینکه اطلاعات مربوط به پوشیدگی زنان و حتی حجاب شرعی ارزش خبری یافته و در منابع تاریخی ثبت شده است و حتی در مضامین برخی روایات جای می‌گیرد و گاه، پیامبر (ص) با توجه به شأن حاکمیتی خود با مسئله حجاب مواجهه می‌کنند نیز دلایل تاریخی دیگری است بر رد ادعاهای سده اخیر مبنی بر غیر شرعی بودن حجاب یا حجاب حداقلی و عدم جواز دخالت حکومت در مسئله حجاب که به آن‌ها اشاراتی شده است.

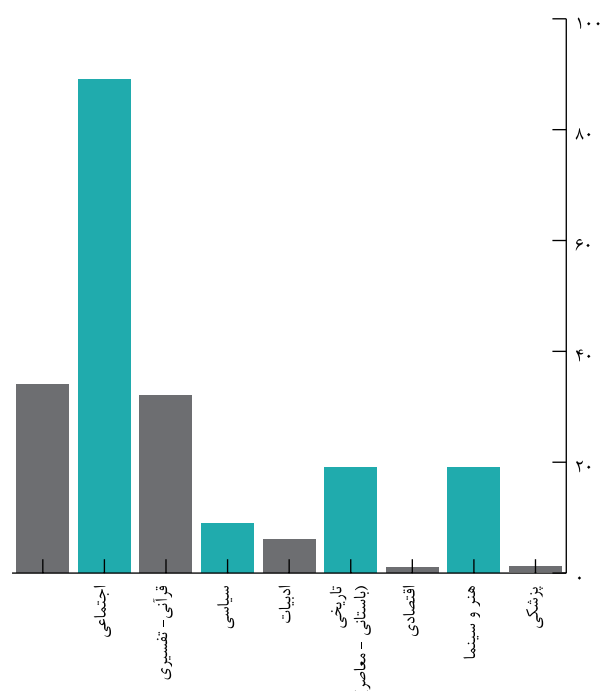
رساله دکتری «پنداشت زنان ایران از حجاب و عفاف براساس کنش متقابل نمادین» اثر زهرا آبیاری، فهم و تجربه جوانان را سنخ‌بندی کرده است که در این بخش باید مد نظر قرار گیرد. در این سنخ‌بندی، پنج فهم هنجارمند سیاسی دینی، ساختار شکنانه، سازوار گونه، نئولیبرالیستی و هویت‌محور کالایی شده از مقوله حجاب و پوشش از ذهنیت دختران جوان استخراج شده است.

از آنجاکه مقوله حجاب امری فراجنسیتی است، در میان مطالعات موجود، به ندرت به مقوله حجاب از زاویه دید مردان و ناظر به رعایت حجاب از سوی

نمودار ۹. کتب تألیفی دهه ۹۰ با موضوعات مرتبط با حجاب

تعداد آثار مکتوب در این دهه به مراتب بیشتر از چهار دهه قبل است: در دهه‌های ۵۰ تا ۸۰ آثار مکتوب در قالب کتاب حدود ۳۱۸ عنوان بود که در دهه ۹۰، به ۵۱۹ کتاب رسیده است. بیشتر این آثار با نگاه برون‌دینی از زوایای اجتماعی، فرهنگی، روان‌شناسی و تا حدودی تبیین فلسفه و ضرورت حجاب به صورت امری فرا‌دینانی نگاشته شده‌اند. البته آمار کتاب‌های تولیدشده در طی دهه ۹۰ فرازوفرودهایی داشته است. نمودار ۱۰، روند رو به رشد آثار مکتوب در قالب کتاب را نشان می‌دهد که در سال ۱۳۸۹ و ۱۳۹۰ بیشترین آمار را به خود اختصاص داده است. نکته اینک آمار ۱۴۰۰ مربوط به کل سال نیست و تا آذرماه رصد شده است.

نمودار ۸. پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد مرتبط با حجاب به تفکیک موضوعی

رصد مقاله‌ها و کتاب‌ها، به علت حجم زیاد تا حدودی دشوار بود؛ به این علت که همه کتاب‌ها به لحاظ محتوا در اختیار محقق نبوده است؛ ولی رصد عناوین کتاب‌ها نشان می‌دهد که بخش اعظم این مکتوبات با نگاه اقناعی و تبیینی در پی نشان‌دادن فلسفه و اهمیت حجاب بوده و با توجه به زوایای برون‌دینی مقوله پوشش و حجاب تألیف و تدوین شده‌اند. این وضع در دهه ۹۰، یعنی از سال ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰، در قالب نمودار ۹ نشان داده شده است.

روان‌شناسی، پزشکی^{۱۲۸} و توجه به بُعد کارآمدی و بهینه‌سازی نظام خانواده^{۱۲۹} تمرکز بیشتری صورت گرفته است. به عبارتی حجاب از مقوله فقهی و قرآنی به سمت تبیین از زوایای برون‌دینی آمده است.

۲.۳. ارزشمندی حجاب در گستره مطالعات عصر حاضر

۱. در پژوهشی که داده‌های آن در سال ۱۳۷۱ گردآوری شده و در سال ۱۳۷۶ به چاپ رسیده^{۱۳۰} و در آن نگرش مردم در خصوص ارزشمندی حجاب بررسی شده است، نشان داده شده که در ابتدای انقلاب، حجاب امری ارزشمند بوده و افراد باحجاب شأن اجتماعی بیشتری داشته‌اند؛ اما به‌مرور این ارزشمندی کمتر شده است.^{۱۳۱} نتایج نشان می‌دهد که در سال ۱۳۶۵، رعایت نکردن حجاب از نظر بیش از ۸۶/۲ درصد مردم عیب محسوب می‌شده است. مطابق همین بررسی در سال ۱۳۷۱، ناپسند بودن بی‌حجابی به ۴۱/۵ درصد رسیده است. این تحقیق نشان می‌دهد که ارزشمندی حجاب نسبت به سال‌های آغازین انقلاب اسلامی کاهش محسوسی داشته است.

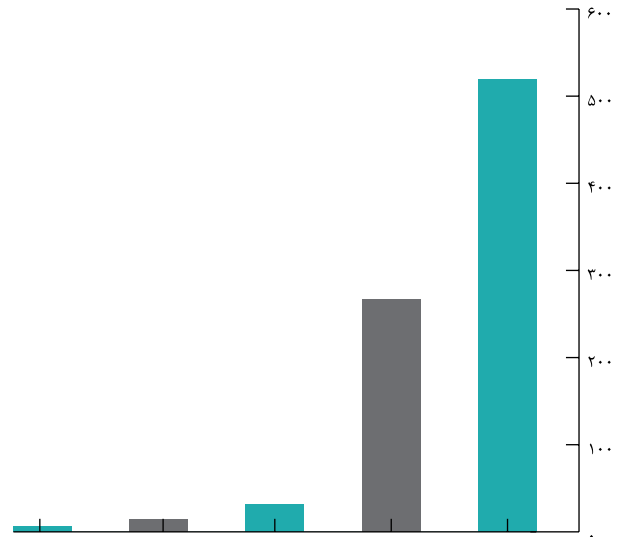
۲. تحقیق «بررسی فرهنگ پوشش و حجاب زنان ایران» در سال ۱۳۹۰، ارزشمندی حجاب با شاخص زیبایی و راحتی را سنجیده است. در این پژوهش ۳۹/۸ درصد پاسخگویان چادر مشکی یا روسری یا مقنعه را زیباترین پوشش خارج از خانه می‌دانستند.

۱۲۸. همایش حجاب و عفاف از دیدگاه نوروبیولوژیک، دانشگاه بیرجند.

۱۲۹. اولین همایش ملی عفاف و حجاب با رویکرد فرهنگ، دانشگاه تحصیلات تکمیلی صنعتی و فناوری، ۱۳۹۱؛ نخستین همایش ملی عفاف و حجاب و سبک زندگی، اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی شهرستان زواره، ۱۳۹۵ با ۱۱۶ مقاله؛ همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به حجاب و عفاف، دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۶، با ۴۵۲ مقاله.

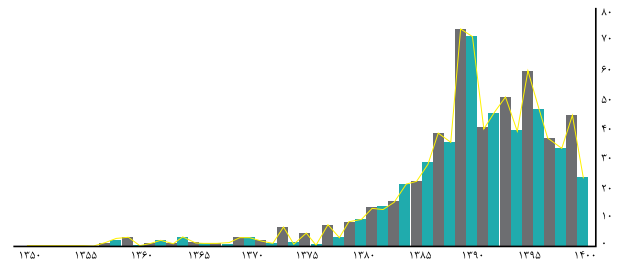
۱۳۰. رفیع‌پور، فرامرز، توسعه و تضاد، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۶.

۱۳۱. کلهر، سینا، رحمانی‌پور، ریحانه، «عوامل مؤثر بر اجرایی شدن سیاست‌های حجاب و راهکارهای پیش رو»، نشریه گزارش‌های کارشناسی، ۱۳۹۷.

نمودار ۱۰. سیر کتب تألیفی مرتبط با حجاب در ۵۰ سال اخیر

آمار تعداد کتاب‌های تألیفی بعد از سال ۱۳۸۹ و ۱۳۹۰ تا سال ۱۳۹۶ روند نزولی داشته؛ یعنی به نسبت آغاز دهه، روند کاهشی پیدا کرده که نمودار ۱۱ این روند را نمایان کرده است.

نمودار ۱۱. روند تألیف کتب مرتبط با حجاب در ۵۰ سال اخیر

داده‌های مطالعاتی نشان می‌دهد که در سه دهه اخیر، به علت شکل گرفتن وضعیت ارزشی جدید در جامعه و رشد بدحجابی، مسئله بودن حجاب بیش از پیش خود را نشان داده است. با نگاهی اجمالی به عناوین اولیه آثار تألیفی مشخص می‌شود که بستر تبیین حجاب با هدف اقناع مخاطبان، به نسبت روند نزولی پذیرش حجاب در دهه ۹۰، در حال افزایش بوده است. تعداد و نوع همایش‌های برگزار شده نیز حاکی از این است که در محورهای

حال نظر به اینکه چادر نماد حجاب است، می‌توان گفت براساس این تحقیق، ارزش حجاب با شاخص زیبایی کاهش یافته است.^{۱۳۲}

۳. در پیمایش ملی «ارزش‌ها و نگرش‌های جوانان» که در سال ۱۳۸۸ از سوی سازمان ملی جوانان صورت گرفته، بار دیگر ارزشمندی حجاب با شاخص زیبایی سنجیده شده است. نتیجه این پیمایش نشان داده است که ۵۴/۳ درصد مردم معتقد بودند داشتن حجاب موجب پنهان شدن زیبایی ظاهری می‌شود و با آن مشکل داشتند.^{۱۳۳}

۴. مطابق نظرسنجی ایسپا در سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۸۵، ارزشمندی حجاب با شاخص میزان تمایل مردم به حجاب نشان داد که تمایل به پوشش اسلامی مطلوب مطابق معیارها و آیین‌نامه‌ها، ۳۵/۱ درصد است و این درصد در قیاس با پیمایش ملی در سال ۱۳۸۸ روند نزولی یافته است.^{۱۳۴}

۳.۳. ضرورت حجاب در گستره مطالعات عصر حاضر

۱. در پژوهش «گرایش فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی» در سال ۱۳۵۸، دیدگاه و نگرش مردم تهران در پاسخ به این سؤال سنجیده شد: «به نظر شما حجاب برای زن لازم است یا خیر؟» نتایج نشان داد که ۶۷ درصد به این سؤال پاسخ مثبت دادند. وجود اقلیتی که پاسخ منفی داده‌اند، در اوضاعی که چندان از انقلاب نگذشته و همبستگی اجتماعی بالا بوده، تأمل برانگیز است.^{۱۳۵}

۱۳۲. فرجی، مهدی، حمیدی، نفیسه، بررسی فرهنگ پوشش و حجاب زنان ایران، ۱۳۹۰.

۱۳۳. سازمان ملی جوانان، پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های جوانان، ۱۳۸۸.

۱۳۴. جنادله، علی، آقاسی، محمد، نظرسنجی دیدگاه مردم در مورد پوشش و حجاب بانوان در جامعه، تهران: ایسپا، ۱۳۹۳.

۱۳۵. اسدی، علی، «گرایش فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی»، تهران:

مرکز سنجش افکار و تحقیقات اجتماعی سازمان رادیو و تلویزیون، ۱۳۵۸.

۲. در پژوهشی دیگر که در سال ۱۳۸۷ از سوی سازمان تبلیغات اسلامی صورت گرفت، بیش از ۸۰ درصد مردم، حجاب را ضروری می‌دانستند.^{۱۳۶}

۳. پژوهش ملی «پوشش و حجاب زنان ایران» در سال ۱۳۹۰ نشان داد که ۹۵/۶ درصد مردم جامعه به حجاب اعتقاد دارند که این عدد اهمیت ضرورت حجاب در میان مردم را نشان می‌دهد.

۴. در پیمایش دیگری که ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان سنجیده شدند، اولویت زن یا دختر خوب برای ازدواج از نگاه مردم بررسی شده است. مطابق این پیمایش، در سال ۱۳۹۴^{۱۳۷} در میان ۲۵ ویژگی ذکر شده، حجاب در اولویت چهارم قرار داشت. این جایگاه نشان می‌دهد که مردم داشتن حجاب را از ویژگی‌های ضروری همسر خوب می‌دانستند. در موج دیگر این پیمایش یا برخی پژوهش‌های دیگر تا سال ۱۳۷۴، حجاب جزو ویژگی‌ها نبوده، بلکه پیش‌فرض افراد در پاسخ به این سؤال، محجبه بودن زنان بوده است.

۴.۳. حدود حجاب در بستر مطالعات و پژوهش‌ها

۱. در تحقیقی در سال ۱۳۸۷ که از سوی سازمان تبلیغات اسلامی با عنوان «نظرسنجی درباره احکام شرعی حجاب» انجام شد، نشان داده شده است که ۸۲/۷۲ درصد مردم از گفتارهای موافق حجاب حمایت می‌کنند. اما از این تعداد تنها ۶۴/۷ درصد از پاسخگویان با گزاره «حجاب زن باید به نحوی باشد که موهایش اصلاً معلوم نباشد» موافق بوده‌اند.

۲. در سال ۱۳۹۰ پژوهشی دیگر از سوی سازمان تبلیغات اسلامی، میزان اعتقاد مردم به حجاب را بررسی کرده است. در این پژوهش ۳۲/۱ درصد مردم

۱۳۶. کلهر، سینا، ۱۳۹۶.

۱۳۷. دفتر طرح‌های ملی و مرکز رصد اجتماعی، پیمایش ارزش‌ها و نگرش

ایرانیان موج سوم، ۱۳۹۵.

به حجاب عرفی معتقد بوده و ۱/۴ درصد بینابین و ۵۶ درصد مخالف آن بوده‌اند. این اعداد حاکی از آن است که نزدیک به نیمی از مردم به عرفی بودن حدود حجاب در آن سال باور داشته‌اند.

۳. در سنجش دیگری از سوی سازمان تبلیغات اسلامی در سال ۱۳۹۰، حدود حجاب و ابعاد دیگر آن بررسی شده است.^{۱۳۸} مطابق این پژوهش، میان حدود شرعی و عرفی حجاب فاصله وجود دارد که خود ناشی از برداشت متفاوت از حدود حجاب است.

۴. در پیمایش مرکز افکارسنجی دانشجویان در سال ۱۳۸۸، نگرش به حجاب شرعی با طرح گزاره «حجاب زن باید به نحوی باشد که موهایش اصلاً معلوم نباشد» سنجش شده است. از میان پاسخگویان، ۶۷/۷ درصد با این گزاره موافق بوده‌اند که نشان می‌دهد تقریباً نیمی از کسانی که ظاهراً به حجاب اعتقاد دارند، پوشش عرفی را برگزیده‌اند.

۵. پژوهش «دیدگاه مردم در مورد پوشش و حجاب بانوان در جامعه» را مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران در سال ۱۳۹۳ صورت داده بود که در آن با نشان دادن تصاویر ۸ نوع پوشش به افراد، از آنان خواسته می‌شد یکی از آن‌ها را برگزینند. از میان پاسخگویان، ۳۲ درصد پوشش مانتو و شال، ۲۰/۴ درصد مانتو و مقنعه، ۱۴/۷ درصد چادر را انتخاب کرده بودند. این پیمایش نشان داد که بیش از یک‌سوم مردم پوشش مطابق آیین‌نامه‌های سازمان‌های دولتی را انتخاب کرده‌اند. با توجه به نتایج این پیمایش می‌توان حرکت جامعه به سمت پوشش عرفی را در آن زمان نتیجه گرفت.^{۱۳۹}

۶. ایسپا نظرسنجی‌ای را درباره حجاب، در سال ۱۳۹۴ با حجم نمونه ۴۳۹۰ نفر در سطح کشور اجرا کرده است. جامعه آماری این طرح همه مردم ایران، ساکن در مراکز استان‌ها، شهرهای درجه ۲

و روستاها بوده است. این نظرسنجی که از سلسله کارهای خویش‌فرمایی ایسپا محسوب می‌شود، با نمونه‌گیری چندمرحله‌ای و در ۱۱ استان کشور اجرا شد. در این نظرسنجی در قالب یک سؤال، تصاویری از انواع پوشش به پاسخگویان نشان داده شده و از پاسخگویان خواسته شده است بگویند دوست دارند پوشش خانم‌ها در سطح جامعه شبیه به کدام نوع پوشش باشد. نتایج نظرسنجی نشان می‌دهد ۲۷/۶ درصد چادر مشکی با مقنعه را می‌پسندیده‌اند، ۱۸/۵ درصد نیز چادر مشکی و روسری را می‌پسندیده‌اند. در مجموع ۴۶/۱ درصد مردم ایران به پوشش چادر تمایل نشان داده‌اند. همچنین ۱۶/۳ درصد مانتوی بلند و مقنعه، ۱۰/۹ درصد مانتوی بلند با روسری، ۸ درصد مانتوی بلند با شال، ۴ درصد مانتو با دامن، ۶/۲ درصد مانتوی کوتاه با شلوار، ۱ درصد کتوشلوار، ۱/۴ درصد مانتوی کوتاه با ساپورت و ۱/۸ درصد مانتوی بی‌دکمه با ساپورت را ترجیح داده‌اند.

نتایج نظرسنجی نشان می‌دهد در مجموع، ۴۹ درصد مردان و ۴۳ درصد زنان پوشش چادر را ترجیح می‌دهند. همچنین ۴۰ درصد جوانان ۱۸ تا ۲۹ ساله کشور، ۴۵ درصد افراد ۳۰ تا ۴۹ ساله و ۵۸ درصد افراد بالای ۵۰ سال پوشش چادر را ترجیح داده‌اند. در ضمن، ۴۴ درصد جوانان پسر و ۳۵ درصد جوانان دختر پوشش چادر را ترجیح داده‌اند. در این بین ۵۱ درصد متأهلان و ۳۶ درصد مجردان پوشش محبوب خود را چادر اعلام کرده‌اند. از مردان متأهل ۵۴ درصد، از پسران مجرد ۴۰ درصد، از زنان متأهل ۴۷ درصد و از دختران مجرد ۳۰ درصد اعلام کرده‌اند که به پوشش چادر علاقه‌مندند.

۷. سازمان تبلیغات اسلامی در سال ۱۳۸۷ وضعیت پوشش زنان در فضای عمومی و خصوصی را سنجیده است. مطابق این پژوهش ۶۶/۹ درصد زنان به لحاظ نگرشی با پوشش مانتو و شلوار و شال موافق بوده‌اند و ۹۴/۳ درصد از زنان در رفتار نیز همین پوشش را انتخاب کرده‌اند. همچنین ۷۳/۲ درصد زنان با مانتو و شلوار و مقنعه موافق بوده و ۵۱/۴ درصد آنان در عمل همین نوع پوشش را داشته‌اند. از ۶۵/۳ درصد

۱۳۸. کلهر، سینا، مدیریت حجاب در جمهوری اسلامی، اصفهان: آرما، ۱۳۹۶.

۱۳۹. رفیعی، مهدی، جنادله، علی، «گزارش نظرسنجی دیدگاه مردم در

مورد پوشش و حجاب بانوان در جامعه»، تهران: ایسپا، ۱۳۹۳.

آن عمل می‌کنند، اکثریت زنان از لباس‌هایی با رنگ تیره در فضای عمومی استفاده می‌کنند و اکثر زنان با استفاده از رنگ‌های تند و لباس‌های نازک مخالف‌اند.

۱۰. در مقاله «نگرش دانشجویان دختر دانشکده بهداشت علوم پزشکی اصفهان نسبت به حجاب و پوشش زنان و برخی عوامل مؤثر بر آن» که خانم مه‌ری رجالی در سال ۱۳۹۱ نگاشته‌اند، نگرش دانشجویان به حجاب سنجیده شده است. در نتایج این پژوهش بیان شده که ۱۹/۴ درصد با حجاب موافق، ۱۹ درصد مخالف و ۶۱/۶ درصد نظر بینابینی داشتند. توزیع فراوانی دانشجویان در دانشگاه نشان داده که ۴۸/۹ درصد از دانشجویان در داخل دانشگاه با پوشش چادر و مقنعه بودند.

۱۱. در پژوهشی با عنوان «دیدگاه جوانان و میانسالان در مورد حجاب برتر» که اکبر آقایانی چاوشی و همکاران در سال ۱۳۸۹ انجام داده‌اند، بیان شده که در خصوص ضرورت رعایت حجاب توسط بانوان، میزان آشنایی با پوشش صحیح اسلامی و ایجاد محدودیت در فعالیت‌های زنان در صورت استفاده از چادر، تفاوت معناداری بین دیدگاه جوانان و میانسالان وجود دارد. در این مطالعه، بهترین نوع پوشش از نظر جوانان، مانتو و از نظر میانسالان، چادر معرفی شد. اکثریت قریب به اتفاق میانسالان که چادر را بهترین پوشش معرفی کرده‌اند، جوانان بدو پیروزی انقلاب اسلامی بودند که همواره چادر را برای بانوان اسلامی و انقلابی به‌عنوان حجاب برتر برگزیده‌اند. بین گروه جوانان و میانسالان در پاسخ به این سؤال که بهترین نوع پوشش برای بانوان چیست، تفاوت معناداری وجود داشت؛ اما اکثر افراد، خصوصاً جوانان به پوششی که موجب جلب توجه نشود، اشاره می‌کردند.

۵.۳. پیامدهای حجاب در بستر مطالعات

۱. در پژوهشی از سوی سازمان تبلیغات اسلامی در سال ۱۳۸۷، نظر مردم درباره پیامدهای حجاب و

زنان موافق با چادر و روسری، ۵۵/۲ درصد همین نوع پوشش را انتخاب کرده بودند. از ۲۲/۲ درصد افراد موافق با بلوز و دامن و شال، ۳/۵ درصد در رفتار نیز این‌گونه بودند. این نتایج و آمار حاکی از این است که نوع پوشش در فضای خصوصی و عمومی متفاوت بوده و برداشت واحدی وجود ندارد. به عبارتی زمانی که از مردم پرسیده می‌شود آیا به حجاب شرعی اعتقاد دارید، درصد بالایی پاسخ مثبت می‌دهند؛ ولی مطابق آمارها تنها ۶۹ درصد به مصادیق حجاب شرعی عمل می‌کنند.^{۱۴۰}

۸. پژوهش «سنجش نگرش دانشجویان دانشگاه‌های تهران به حجاب» در سال ۱۳۸۸ حاکی از گسست میان درک عرفی و شرعی از حجاب است. در این پژوهش، نگرش دانشجویان با متغیرهایی همچون سن، تحصیلات، دخالت دولت، حدود حجاب و... در ارتباط با حجاب سنجیده شده است. مطابق نتیجه به دست آمده، عرف اجتماعی حجاب بر شیک‌پوشی، زیبایی، به‌روزرودن و رعایت مد بوده، در حالی که ارزش‌های دینی بر ساده‌پوشی، پوشش زینت‌ها و... تأکید می‌کند.^{۱۴۱}

۹. در مقاله «نگرش به پوشش» که مهدی فرجی و نفیسه حمیدی در سال ۱۳۸۸ منتشر کرده‌اند، نگرش زنان درباره پوشش‌های رایج در شهر تهران سنجیده شده است. نگرش زنان با پرسش‌هایی همچون انواع پوشش رایج، حالت‌های مختلف در پوشش زنان، نحوه استفاده از پوشش‌های رایج، میزان اعتقاد به حجاب و عمل به آن بررسی شده است. این تحقیق به صورت پیمایشی انجام گرفته و تهیه پرسشنامه و تنظیم معتبر برای سنجش حجاب و سبک پوشش زنان نیز با در نظر گرفتن بینش‌های نظری و چارچوب مفهومی و با الگوگیری از مدل کلارک و استارک در حوزه دین‌سنجی انجام شده است. چنین به دست آمد که بیشتر زنان تهران به پوشش عرفی و حجاب اسلامی معتقد بوده و به

۱۴۰. کلهر، سینا، مدیریت حجاب در جمهوری اسلامی، اصفهان: آرما، ۱۳۹۶.

۱۴۱. عزیززاده، گیتی، «سنجش نگرش دانشجویان دانشگاه‌های تهران به پوشش و حجاب»، تهران: پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات، ۱۳۸۹.

بدحجابی سنجش شد. نتایج نشان داد که اکثریت مردم معتقد بودند بدحجابی پیامدهای منفی دارد. همچنین در آن ۵۶/۱ درصد اثرگذاری آرایش بر نشاط زنان را منفی کرده بودند.

۲. فراتحلیلی با عنوان «پوشش اسلامی در پژوهش‌های اجتماعی و فرهنگی» را محمد رضایی و همکارانش در سال ۱۳۹۱ انجام داده‌اند که محققان در آن پژوهش، با مروری انتقادی در حوزه پژوهش تلاش کرده‌اند تا جنبه‌های مغفول شناسایی شود و زمینه طرح پرسش‌های جدید به وجود آید. در این پژوهش مشخص شد که باید به این موضوعات بیشتر توجه شود: سیاست‌های دولت حول موضوع پوشش اسلامی، بررسی مسئله پوشش اسلامی از جنبه حقوقی و دلالت‌های آن برای حوزه عمومی، تحقیق در معانی پوشش اسلامی و سبک زندگی مرتبط با آن، مطالعه نحوه بازنمایی پوشش اسلامی در رسانه‌ها.

۳. رهایی و محبوبی در مقاله «آثار و پیامدهای بدحجابی در حقوق شهروندی»^{۱۴۲} بیان می‌کنند که رعایت حجاب و عفاف آثار مثبت فردی و اجتماعی فراوانی داشته و بی‌حجابی نیز آثار و پیامدهای سوء و منفی زیادی در دو بعد دنیوی و اخروی دارد. در این پژوهش از مواردی نظیر اختلالات روانی، افت تحصیلی و آموزشی، خشونت و آزار جنسی، سقوط ارزش زن و رذایل اخلاقی به‌عنوان آثار فردی بی‌حجابی نام برده‌اند. همچنین بیان کرده‌اند که بدحجابی علاوه بر آثار فردی، تأثیرات سوئی نظیر بی‌علاقگی به ازدواج و تزلزل بنیاد خانواده و افزایش میزان طلاق دارد.

۴. در مقاله «تأثیر بدحجابی و تبرج بر احساس امنیت فردی زنان (مورد مطالعه زنان و دختران بالای ۱۵ سال شهر تهران)»^{۱۴۳} هدف اصلی، بررسی

تأثیر بدحجابی و تبرج (خودنمایی و جلوه‌گری) بر احساس امنیت فردی زنان و دختران بالای ۱۵ سال شهر تهران بیان شده است. در این پیمایش کمی، جامعه آماری شامل زنان و دختران بالای ۱۵ سال شهر تهران با تعداد ۸۹۹، ۶۳۰ نفر بوده است. با استفاده از فرمول کوکران حجم نمونه ۶۰۰ نفر تعیین و نمونه‌ها در چند مرحله انتخاب شده‌اند. از پرسشنامه محقق‌ساخته نیز به‌عنوان ابزار جمع‌آوری داده استفاده کرده‌اند. داده‌ها با استفاده از روش‌های آماری توصیفی و استنباطی و مدل‌سازی معادلات ساختاری تجزیه و تحلیل شده‌اند. در یافته‌های تحقیق تأثیر معناداری میان بدحجابی با ضریب مسیر استاندارد ۰/۴۱۴ و تبرج با ضریب مسیر استاندارد ۰/۳۷۲ بر ایجاد احساس ناامنی فردی احصا شده است. بررسی تأثیر متغیر مستقل بر ابعاد متغیر وابسته نشان داد که تبرج و بدحجابی، در ابعاد فکری، جانی، عاطفی و مالی بر احساس ناامنی فردی تأثیر می‌گذارد. نتیجه‌گیری پژوهش این بود که افزایش بدحجابی و تبرج موجب کاهش احساس امنیت فردی زنان می‌شود؛ بنابراین انتظار می‌رود رسانه ملی و نهادهای مسئول در زمینه گسترش آموزش و فرهنگ در کشور، در خصوص تعمیق ارزش‌های عفاف و حجاب با برنامه‌های مؤثرتر و واقع‌بینانه‌تر به‌صورت فعال عمل کنند.

۵. در پژوهش «بررسی رابطه وضعیت مدیریت بدن (پوشش زنان - حجاب با احساس امنیت اجتماعی دختران شهر الشتر)»^{۱۴۴} رابطه میان پوشش و حجاب بر امنیت اجتماعی بررسی شده است. در این پژوهش محقق امنیت روانی و فردی، استحکام بنیان خانواده و تأثیر بر فعالیت‌های اجتماعی را سنجیده و به این نتیجه رسیده که میان حجاب و امنیت اجتماعی رابطه معناداری وجود دارد و مؤلفه‌هایی همچون نوع پوشش، رنگ پوشش، وضعیت اشتغال

و دختران بالای ۱۵ سال شهر تهران»، فصلنامه پژوهش‌های انتظامی -

اجتماعی زنان و خانواده، دوره ۷، ش ۱، ۱۳۹۸.

۱۴۴. محمدی و رمزیار، فاطمه، «بررسی رابطه وضعیت مدیریت بدن

(پوشش زنان - حجاب با احساس امنیت اجتماعی دختران شهر الشتر)»،

پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور استان تهران غرب، ۱۳۹۷.

۱۴۲. رهایی، مجید، محبوبی، نرگس، «آثار و پیامدهای بدحجابی در حقوق شهروندی»، فصلنامه دانش انتظامی سمنان، دوره ۴، ش ۱۴، ۱۳۹۳.

۱۴۳. اولادی، شعبان، اسماعیل، جهان‌بخش، اصغر، محمدی، «تأثیر

بدحجابی و تبرج بر احساس امنیت فردی زنان (مورد مطالعه: زنان

و تأهل در امنیت اجتماعی نقش دارند.

۶. دو پژوهش با عنوان «بررسی میزان رعایت رابطه حجاب و عفاف و میزان امنیت اجتماعی برای دانش‌آموزان دبیرستانی دخترانه شهرستان تالش»^{۱۴۵} و «شناسایی سبک پوشش زنان و تأثیر آن بر امنیت اجتماعی (مطالعه موردی شهرستان اردبیل)»^{۱۴۶} نیز انجام شده است که از طریق ایراندک دسترسی به آن برای محقق مسیر نبود.

۷. پژوهش «بررسی رابطه بین نوع پوشش و احساس امنیت زنان شهر تهران»^{۱۴۷} در سال ۱۳۹۰ را فاطمه رستمی انجام داده است. محقق در پی پاسخ به این پرسش است که آیا میان احساس امنیت اجتماعی و نوع پوشش زنان رابطه‌ای وجود دارد و همچنین چه نوع پوششی می‌تواند باعث احساس امنیت زنان در جامعه ما باشد. تحقیق حاضر با روش پیمایش و ابزار پرسشنامه اجرا شده است. جامعه آماری شامل زنان ۱۸ تا ۵۵ ساله ساکن تهران بوده‌اند که از میان آن‌ها، نمونه‌ای به حجم ۳۲۰ نفر انتخاب شده است. نتایج تجزیه و تحلیل داده‌های آماری نشان می‌دهد که عامل‌های سن، تحصیلات و تأهل بر میزان احساس امنیت اجتماعی زنان تأثیرگذار است. همچنین نوع پوشش (از نوع تیپ ۲) که در این پژوهش بدان توجه شده است، نسبت به دو نوع تیپ دیگر (تیپ نوع ۱ و ۳) بر احساس امنیت اجتماعی زنان در فضاهای عمومی اثر مثبت دارد. در مجموع می‌توان گفت که نوع هویت خاصی که زنان در رابطه با نوعی پوشش خاص (تیپ نوع ۲) برمی‌گزینند باعث می‌شود تا رفتارهای خاصی

۱۴۵. منافی، سمیرا، «بررسی میزان رعایت رابطه حجاب و عفاف و میزان امنیت اجتماعی بر دانش‌آموزان دبیرستانی دخترانه شهرستان تالش»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلخال، ۱۳۹۳.

۱۴۶. عبدالرحیمی نیازی، سهیلا، «شناسایی سبک پوشش زنان و تأثیر آن بر امنیت اجتماعی (مطالعه موردی: شهرستان اردبیل)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، یزد: دانشگاه علم و هنر یزد، ۱۳۹۵.

۱۴۷. رستمی، فاطمه، «بررسی رابطه بین نوع پوشش و احساس امنیت زنان شهر تهران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۹۰.

از خود بروز داده و این رفتارها در فضاهای عمومی و اجتماعی به احساس امنیت اجتماعی در آنان منجر می‌شود که در مقایسه با انواع دیگر پوشش، میزان احساس امنیت بیشتری برمی‌انگیزد.

۸. در پژوهشی مشابه که پوراندخت فاضلیان^{۱۴۸} انجام داده، رابطه بین حجاب و امنیت اجتماعی در بین زنان بررسی شده است. از آنجاکه حجاب زنان یکی از ارکان اصلی نظام ارزشی جامعه ما قلمداد می‌شود، نوع آن در بین زنان می‌تواند اهداف مهمی را در جامعه دامن زند. پوشش غیراسلامی زنان نیز خود می‌تواند زمینه‌ساز برخی هنجارشکنی‌ها و فرصت‌مناسبی برای تهدیدگران اجتماعی باشد و به همین دلیل انجام چنین پژوهشی ضرورت پیدا کرده است. این پژوهش در بین ۱۰۰۰ نفر از زنان تهرانی با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای در اماکن عمومی شهر تهران اجرا و اطلاعات از طریق پرسشنامه و مصاحبه شفاهی گردآوری شده است. یافته‌های حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که بین نوع حجاب زنان و میزان امنیت اجتماعی آن‌ها و نوع تهدیدات وارد شده به آن‌ها و احساس امنیت فردی آن‌ها، رابطه معنی‌داری به لحاظ آماری وجود دارد.

۹. کتاب فضیلت حجاب و پیامدهای بدحجابی^{۱۴۹} در میان این آثار به پیامدهای پوشش و حجاب پرداخته است.

۱۰. لعل شاطری و رضانژاد در مقاله‌ای آثار فردی و اجتماعی حجاب و بی‌حجابی را بررسی کرده‌اند.^{۱۵۰} نویسندگان با روش توصیفی تحلیلی به این نتیجه رسیده‌اند که رعایت حجاب شرعی در جامعه باعث

۱۴۸. فاضلیان، پوراندخت، «بررسی رابطه نوع حجاب و میزان امنیت اجتماعی در بین زنان شهر تهران»، تهران: دانشگاه تربیت معلم، ۱۳۸۹.

۱۴۹. نیاکان، علی محمد، فضیلت حجاب و پیامدهای بدحجابی، ایلام: زانا، ۱۳۹۱.

۱۵۰. لعل شاطری، مصطفی، رضانژاد، حسین، سرافرازی، عباس، «حجاب و بی‌حجابی: آثار فردی و اجتماعی»، همایش ملی جایگاه و نقش زنان در مدیریت جهادی، دانشگاه تربیت حیدریه، ۱۳۹۳.

ارتباط کامل اخلاق و حجاب، نهادینه کردن امر اخلاقی حجاب در جامعه را راهکاری برای برون‌رفت از آسیب‌های مذکور دانسته و نگره رهبری در حجاب را طرح و پیگیری کرده است.

۶.۳. مداخله دولت در مسئله حجاب

۱. براساس نتایج افکارسنجی در سال ۱۳۸۵ حدود ۳۴/۷ درصد از مردم معتقد بودند حجاب امری شخصی است و دولت نباید در آن مداخله کند. در سال ۱۳۹۳ تعداد موافقان با نگاه فوق به ۴۹/۲ درصد رسید و افزایش یافت. مطابق همین پژوهش ۵۵/۵ درصد از مردم در سال ۱۳۸۵ به برخورد با افراد بدحجاب معتقد بودند، در حالی که در سال ۱۳۹۳ این آمار به ۳۹/۹ درصد کاهش یافته است.

۲. پژوهش «اعتقاد به حجاب و نگرش‌های مربوط به آن» در سال ۱۳۹۱ به روش تحلیل ثانویه صورت گرفته است. در این پژوهش داده‌های پژوهش «طرح نظرسنجی مردم تهران درباره نوع نگرش آنان به وضعیت عفاف و حجاب در جامعه» واکاوی شده است. در نتایج این پژوهش چنین به دست آمده که ۶۴/۵۹ درصد از زنان و ۶۰/۵ درصد از مردان به حجاب اعتقاد دارند؛ اما فقط ۴۴/۷۳ درصد از مردم به لزوم اجبار و الزام قانونی برای حجاب معتقدند.^{۱۵۲}

۳. سازمان ملی جوانان در پژوهشی که سال ۱۳۸۸ انجام داده، به پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های جوانان پرداخته است. در این پژوهش نظر افراد راجع به سه عبارت گرفته شده که بر این نکات مشتمل بوده است: حجاب امری فردی است یا نه؛ ضروری بودن کنترل حجاب توسط نیروی انتظامی؛ پاک‌ی قلب مهم است، نه حجاب. در نتایج مشخص شد که نیمی از جوانان حجاب را امری فردی می‌دانستند، حدود ۴۰ درصد پاک‌ی قلب و مسائل درونی را مهم‌تر

تحقق آثاری همچون آرامش روانی شهروندان جامعه اعم از مرد و زن، استحکام پیوند خانواده‌ها، استواری اجتماع و مصونیت افراد از حاکمیت فضای جنسی و... می‌شود و فقدان حجاب شرعی مساوی است با تحقق نقطه مقابل موارد ذکر شده.

۱۱. در همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب^{۱۵۱} نیز برخی مقالات در این زمینه نگاشته شده بود و نظر به اینکه بیشتر جنبه توصیفی و تحلیلی داشتند و به صورت میدانی به تأثیرات پرداخته بودند، به ذکر عنوان بعضی از آن‌ها اکتفا می‌شود:

- مقاله «بازخوانی آثار حجاب در سلامت بهداشت روان زنان با تأکید بر آموزه‌های اسلامی» اثر سیدحسین دانشگر و فاطمه الوند؛
- مقاله «تأثیرات اخلاقی حجاب بر رفتار دانشگاهیان (دانشجویان و اعضای هیئت علمی)» اثر اصغر زمانی و نرگس ترابیان و مهتاب پوراآشی؛
- مقاله «تبیین نقش حجاب و عفاف در امنیت روانی و جنسی زنان» اثر ناهید دهقان و احمد طحانی؛
- مقاله «مطالعه رابطه پوشش مردان و حق امنیت اجتماعی زنان» اثر میرزابی و سیدهفاطمه نعمتی.

۱۲. در مقاله «بررسی تأثیر بی‌حجابی در بهداشت روان فردی و اجتماعی با تأکید بر نگاره مقام معظم رهبری»^{۱۵۲} این نتیجه‌گیری بیان شده که تبدیل آرامش اجتماعی به تنش و تلاطم، کاهش بازدهی کار و فعالیت‌های اجتماعی و ازهم‌گسیختگی بنیان خانواده از جمله معضلات اجتماعی ناشی از بی‌حجابی در جامعه است. هرچند در بعد فردی نیز پیامدهایی همچون بربادرفتن سرمایه غیرت، بروز بیماری‌های روحی، تنزل معنویات را می‌توان برشمرد. این جستار با اشاره به پیامدها و آسیب‌های فوق، با تبیین

۱۵۱. همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۶.

۱۵۲. عبادی، مهدی، علیپور، محمدعلی، «بررسی تأثیر بی‌حجابی در بهداشت روان فردی و اجتماعی با تأکید بر نگره مقام معظم رهبری»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۶.

۱۵۳. طالبی دلبر، معصومه، رضوی طوسی، سیدمجتبی، اعتقاد به حجاب و نگرش‌های مربوط به آن، زنان و خانواده، ۱۳۹۱.

می‌سازد. او به پارادوکسی اشاره می‌کند که زنان را با چالش‌های هویتی در ابعاد مختلف روبه‌رو می‌کند. این چالش در ناهمخوانی بین ایدئولوژی نظام سیاسی و رشد فزاینده ساختارهای هر جامعه ریشه دارد و رفع آن، به‌زعم نویسنده مستلزم سیاست‌گذاری فرهنگی است.

۷. میثم اهرابیان در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «مطالعه‌ای در مناسبات حجاب در ایران دوران معاصر» دوره تاریخی سده ۱۳ و ابتدای سده ۱۴ را مطالعه کرده است. وی معتقد است که پژوهش‌های موجود در حوزه پوشش، بستر سیاسی و حقوقی و مذهبی را در تحلیل برگزیده‌اند و درباره آرایش‌ها و خواسته‌ها تحلیل نداده‌اند. او می‌خواهد بداند که چرا و چگونه و به چه ترتیب واژگان و آرایش معنایی ویژه‌ای که بر نحوه حضور اجتماعی زنان دلالت داشته، به نقطه حساس و عطفی بدل شده که نزاع گروه‌ها و تعلقات اجتماعی حول آن‌ها سامان گرفته است. نویسنده بحث خود را با توصیف سه‌گانه پوشش فراگیر چادر و روبند و چاقچور آغاز می‌کند که در ابتدای سده ۱۳ رایج بوده است و در ادامه به کیفیت این پوشیدگی و امکانات و دلالت‌های آن‌ها می‌پردازد. به روایت اهرابیان، لزوم اهمیت‌دادن به اشتغال زنان، پیدایش مدارس دخترانه، فعالیت‌های انجمن‌ها و گروه‌های متعدد و روزنامه‌نگاران درباره برداشتن روبند و عیان‌شدن صورت و تکوین ماشین دولتی مدرن، تغییراتی را در آرایش نیروها پدید آورد که حاصل آن غلبه‌یافتن خواست دولت وقت بود. او سپس به برنامه‌های ایجابی و سلبی اشاره می‌کند که در پی تثبیت و تقویت ماشین دولت وقت جهت کشف حجاب ایجاد شدند. برنامه‌هایی همچون دعوت به جشن و مجلس عمومی و جلوگیری از تردد و عبور و مرور قالب‌های نادلخواه و اندام‌های پوشیده. نویسنده در ادامه می‌نویسد: «اقدام یک‌جانبه دولت و جدایی آن از طبیعت متنازع کنش‌های اجتماعی، نشان می‌دهد که چگونه ایستادگی در برابر خواست نو، منطقی دیرپا و هنجارین یافت که به توجیه خواست پوشاننده، به‌مثابه خواستی اصیل و متفاوت منتهی شد.»

از ریای ظاهری حجاب دانسته و ۷۴/۷ درصد نیز با الزام بیرونی توسط نیروی انتظامی موافق بودند. البته نتیجه این تحقیق با بعضی تحقیقات همخوانی ندارد؛ زیرا سایر پژوهش‌ها میزان اندک همراهی مردم با این موضوع را نشان می‌دهد. برداشت‌های متفاوت از حدود حجاب موجب پاسخ‌های متفاوت و تغییر آماری در این زمینه می‌شود.^{۱۵۴}

۴. پژوهش «وضعیت‌سنجی پوشش و آرایش ایرانیان» به سنجش مداخله دولت در جلوگیری از شیوع بی‌حجابی در جامعه پرداخته است. در نتایج پژوهش ملاحظه می‌شود که حدود ۷۹/۲ درصد زنان بدحجاب با دخالت دولت در امر حجاب مخالف بودند و ۲۰/۸ درصد از زنان باحجاب نیز همین رأی را داشتند.

۵. قلی‌پور در مقاله «نقش دولت در نهادینه‌سازی حجاب» سازکار تحقق حجاب را با توجه به سه دهه اخیر در ایران بررسی کرده است. وی ضمن اشاره به نقش سازکارهای اجباری و هنجاری و شناختی در تحقق حجاب به ذکر تفاوت آن‌ها پرداخته است. از نظر او سازکارهای شناختی شتاب کمتری دارند؛ ولی با ثبات بسیاری همراهند و موجب می‌شوند حجاب به‌صورت یک عادت رفتاری درآمده و مسلم و بدیهی تلقی شود. در مقابل سازکارهای هنجاری شتاب متوسطی دارند و موجب تعهد به حجاب می‌شوند. بر طبق دیدگاه قلی‌پور، سازکارهای اجباری شتاب زیاد و ثبات کم دارند و مقاومت در برابر حجاب تحمیلی را در پی خواهند داشت. او معتقد است که هزینه نهادینه‌سازی حجاب از طریق بهره‌گیری از زور هنگفت است و در بلندمدت باید با سازکار هنجاری و شناختی جایگزین شود.

۶. مقاله «هویت انسانی زن در چالش آرایش و مد» مشکلات موجود بر سر اعمال سیاست‌های دولت در حوزه پوشش را به تناقضی ساختاری نسبت می‌دهد که هرگونه تلاش در این عرصه را با ناکامی مواجه

۱۵۴. سازمان ملی جوانان، پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های جوانان،

۸. در مقاله «سیاست‌گذاری فرهنگی و مدیریت پوشش؛ مورد مطالعه حجاب» حجاب به‌مثابه پوشش برخاسته از ارزش‌های جامعه اسلامی تلقی شده که به‌مانند فرهنگ با دوگانۀ خصوصی یا عمومی بودن روبه‌روست. عده‌ای حجاب را حکم الهی تلقی می‌کنند که اختیار و دخالت مکلف در آن راه ندارد و حکومت اسلامی نیز در قبال احکام، وظیفۀ اجرای حداکثری آن‌ها را برعهده دارد. در این صورت، حجاب و پوشش اجتماعی امری مداخله‌پذیر خواهد بود. ازسوی دیگر می‌توان گفت که پوشش و لباس افراد جامعه در درجۀ اول، حق شخصی افراد و مربوط به حوزه خصوصی است که اگر در همین محدوده باقی بماند، دولت حق دخالت در آن را نخواهد داشت. اما همین امر خصوصی در صورتی که به سطح اجتماع کشیده شده و تأثیرات بسزایی بر حوزه عمومی بگذارد و به‌گونه‌ای، حوزه خصوصی در مقابل حوزه عمومی و منفعت فردی در مقابل مصلحت اجتماعی قرار گیرد، بنابر اصل اولویت حوزه عمومی بر حوزه خصوصی، در معرض دخالت دولت قرار خواهد گرفت. دخالت و ورود دولت در این زمینه نیز می‌تواند شامل رویکردهای کیفی و غیرکیفی باشد.

۹. در مقاله «پژوهشی در الزام حکومتی حکم حجاب»، مطابق نظر مهدوی‌زادگان، از آنجا که مصالح جمعی اعمال فردی بر مصالح فردی رجحان دارد و نیز تأمین سعادت اخروی افراد جامعه، غایت اساسی حکومت اسلامی است، حاکم اسلامی می‌تواند فرد را به انجام تکالیف عبادی ملزم کند. رعایت حجاب نیز از آنجا که بر هر زن و مرد مسلمان واجب است، حکومت اسلامی می‌تواند اتباعش را بر آن الزام کند و هر آنچه فلسفۀ حجاب اسلامی را تبیین می‌کند، درواقع، توجیه عقلانی الزام حکومت اسلامی به حجاب به شمار می‌آید.

۱۰. علی رحمانی در پژوهشی با عنوان «الزامات فقهی حاکمیت و مردم در اعمال حجاب اسلامی» به این موضوع اشاره می‌کند که حجاب اسلامی مسئله‌ای شخصی و از مسائل فرعی کم‌رنگ در زندگی اجتماعی نیست؛ بلکه از مسائل فقهی اساسی و بنیادی جامعه اسلامی است که در به‌کارگیری آن

دولت و ملت باید مشارکت داشته باشند و اعمال آن را به‌دلایلی بر دولت و ملت اجبار و لازم می‌شمارد. چنان‌که اشاره شد در آغاز دهه ۷۰ وضعیت ارزشی جدیدی در کشور شکل گرفت و اقلیت مخالف در این دوران فرصت آزادی عمل یافتند. فضای باز سیاسی، فرایند حجاب و پوشش را به چالش کشید. از این‌رو تمرکز بر سیاست‌های اقناعی شدت گرفت؛ به‌همین علت از همین دوره به‌بعد، نگارش مقاله‌ها و کتاب‌ها با این رویکرد رشد بیشتری یافته است. در کنار این پدیده، کنترل اجتماعی حجاب نیز از طریق گشت ارشاد و نیروی انتظامی اجرا شد. هرچند این سیاست به‌علت مقطعی و فصلی بودن آن، بازتاب‌های منفی در پی داشت. باید توجه کرد که در پژوهش‌های رسمی که از طریق سایت‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی به دست آمد، درباره بازخورد منفی این سیاست کنترلی اثر مستقل و روشنی مشاهده نشد؛ اما ممکن است این مسئله توسط گشت ارشاد و دستگاه‌های ذی‌ربط در طرح‌های محرمانه‌ای سنجش شده باشد. در همین سیاست کنترلی، شاهد مقاومت از طریق پوشش‌های زننده هستیم. در پژوهش‌ها نیز این موضوع مشاهده شده است. پیمایش‌ها نشان می‌دهد ضرورت حجاب کاهش یافته است؛ به این معنی که ارزش حجاب از دید کنشگران نسبت به اوایل انقلاب اسلامی و دوران دفاع مقدس کاهش چشمگیری یافته و برخوردهای امنیتی با پدیده بدحجابی با مخالفت کنشگران، حتی با مخالفت افراد باحجاب، روبه‌رو بوده است. این وضعیت در پیمایش‌های قبل در پاسخ به الزام حجاب نمایان است. بنابراین مطابق مطالعات و پژوهش‌ها، زاویۀ نگرش به حجاب، از شرعی به عرفی تغییر کرده است. در اواسط دهه ۹۰ بیش از نیمی از افراد جامعه مایل به رعایت حجاب عرفی بوده و تنها ۳۵ درصد حجاب شرعی را ارزشمند برشمرده‌اند.^{۱۵۵}

مطابق پژوهش «نقش عوامل فرهنگی و رسانه‌ای در پیش‌بینی حجاب زنان: مطالعه ملی» که جواد

۱۵۵. کلهر، سینا، رحمانی‌پور، ریحانه، «عوامل مؤثر بر اجرایی شدن سیاست‌های حجاب و راهکارهای پیش رو»، نشریۀ گزارش‌های کارشناسی، ۱۳۹۷.

طیف‌های مختلفی روبه‌رویییم و هرگونه سیاست کنترلی با رویکرد جرم‌انگاری به‌علت ضعف در انسجام جامعه، به تضعیف وضعیت فعلی حجاب می‌انجامد. به‌نظر می‌رسد باتوجه‌به پایین‌بودن ارزشمندی حجاب در مقایسه با دهه‌های آغازین انقلاب و نبود سیاست مطالبه‌گری رعایت حجاب شرعی در سطح نخبگانی، استمرار حرکت در جهت سناریوی «حفظ وضع موجود» در کنار «تبیین سیاست اقناعی اولیه مبتنی بر انتخاب» بیش از دیگر سناریوها احتمال وقوع داشته باشد.

نتیجه‌گیری

سیاست‌گذاری در عرصه حجاب و پوشش در جامعه ایران معاصر، بدون توجه به ساختارهای ارزشی جامعه و نگاه پویا به مسائل فقهی، توفیق چندانی نخواهد یافت. باتوجه‌به رصد مطالعات این حوزه در نیم قرن اخیر، نظام ارزشی فرازوشیب‌هایی داشته که بر رفتار افراد اثر گذاشته و از آن اثر پذیرفته است. این تغییر در پیمایش‌های ملی و اعتبارسنجی‌های از سال ۱۳۵۳ تاکنون نیز بیان شده است. باتوجه‌به افزایش حجم تألیفات و رویدادها در زمینه حجاب و عفاف در دهه اخیر و نوعی تغییر رویکرد از ادله و استناد فقهی حقوقی به مسائل اجتماعی، می‌توان راهبرد «اقناعی‌تبیینی ثانویه» را برای نهادینه‌سازی حجاب متصور شد. بدین معنی که در ابتدا حجاب با اقناع و تبیین اولیه ارائه نشده بود. نه تنها بعد از انقلاب، بلکه قبل از آن هم پذیرش حجاب به‌عنوان جزئی از فرهنگ و سنت دینی و قومی در اذهان مردان و زنان ایرانی جای گرفته بود. با سیاسی‌شدن حجاب در دوران پهلوی اول و تلاش دولت برای بی‌حجابی اجباری، احساس مقاومت در گروهی از زنان قدرت گرفت که تا کنون نیز این نوع نگاه به حجاب در میان بخشی از زنان جامعه وجود دارد. در مقابل، در طیف دیگر این جریان، اعتراض با شیوه‌های مختلف و به بهانه‌های مختلف در جامعه هویداست.

باتوجه‌به شواهد تاریخی مشخص است که در طی چهار دهه گذشته از پیروزی انقلاب اسلامی، نفوذ و دخالت دولت‌ها در مدیریت حجاب و تعیین محدوده پوشش، تجربه چندان موفقی نبوده است. شاید بتوان

خدادادی سنگره و خدابخش احمدی انجام داده‌اند، رابطه مثبت و معناداری میان حجاب و عوامل فرهنگی دیده شد که نشان‌دهنده نقش مهم عوامل فرهنگی و انسانی در چگونگی حجاب دختران و زنان کشور است. محققان پژوهش مذکور معتقد بودند پیش‌بینی ۵۹ درصد از بدحجابی را می‌توان از طریق عوامل فرهنگی همچون ماهواره، فیلم‌های مبتذل، فیسبوک و شبکه‌های مجازی توجیه کرد.^{۱۵۶} مطابق پژوهش کلهر با عنوان «عوامل مؤثر بر اجرایی‌شدن سیاست‌های حجاب و راهکارهای پیش رو» کاهش ارزشمندی حجاب متأثر از تحولات رخ داده در عواملی نظیر گروه‌های مرجع، سبک زندگی و مصرف تولیدات رسانه‌ای دلیل اصلی بدحجابی شناخته شده‌اند. باتوجه‌به وضعیت پیش‌آمده از نظر ایشان، سیاست‌های پیرامون حجاب می‌تواند ناظر بر پنج سناریو تنظیم و تحلیل شود: ۱. تشدید فرایند جرم‌انگاری و ممنوعیت؛ ۲. جرم‌زدایی از بی‌حجابی و تمرکز بر اقدامات ترویجی؛ ۳. حفظ وضع موجود؛ ۴. تغافل نسبت به پدیده بی‌حجابی؛ ۵. اصلاح سیاست‌های حجاب با محوریت اقدامات رسانه‌ای و تبلیغی.^{۱۵۷}

در این پژوهش بیان شده است که از میان این پنج سناریو به‌جهت بازیابی ارزشمندی حجاب، باید از سیاست «تغافل نسبت به پدیده بی‌حجابی» استفاده کرد و در کنار آن «زیبانه‌سازی حجاب از طریق اصلاح و تقویت دستگاه‌های رسانه‌ای و تبلیغی» باید در دستور کار قرار گیرد. اما باید گفت باتوجه‌به اقبال جوانان به‌سمت حجاب عرفی و فاصله‌گرفتن از حجاب شرعی ناشی از مشخص‌نبودن حدود حجاب و مصادیق آن در عرف، بازنگری یا تعدیل خوانش در زمینه حدود و مصادیق حجاب در‌خور تأمل به نظر می‌رسد.

نکته دیگر اینکه در رعایت حجاب عرفی نیز با

۱۵۶. خدادادی سنگره، جواد، احمدی، خدابخش، «نقش عوامل فرهنگی و رسانه‌ای در پیش‌بینی حجاب زنان: مطالعه ملی»، فصلنامه فرهنگی- تربیتی زنان و خانواده، س ۱۰، ش ۳۳، ۱۳۹۴.

۱۵۷. کلهر، سینا، رحمانی‌پور، ریحانه، «عوامل مؤثر بر اجرایی‌شدن سیاست‌های حجاب و راهکارهای پیش رو»، نشریه گزارش‌های کارشناسی، ۱۳۹۷، ص ۳۷.

گفت در آن زمان‌ها، فقدان تجربه لازم حکومت‌داری توسط نیروهای انقلابی و برخوردهای ضربتی و خشن در عملیاتی کردن حجاب اجباری، سبب شد تا به جای توجه به زیرساخت‌های فرهنگی، توسل به قوه قهریه در مبارزه با بدحجابی در پیش گرفته شود که این روند نه تنها مطلوب به نتیجه نبود، بلکه تحقیقات میدانی، نشان داد که نتیجه عکس داد؛ بدین نحو که بخش مهمی از جوانان دهه‌های آغازین انقلاب که این تجربه را از سر گذرانده‌اند و برخی با تلخی از آن یاد می‌کنند، اکنون در تربیت فرزندان خود تعصب و تأکید و حتی بعضاً تمایلی برای استمرار وضعیت قبلی و حفظ ارزش‌هایی نظیر حجاب نداشته و با آزادی پوششی برای خود و اعضای خانواده‌شان مشکلی ندارند.

خلأهای موجود؛ پیشنهادهایی برای تحقیقات آتی

۱. در ارزیابی و ترجمه فرایند رو به رشد حجاب در جامعه اسلامی و تجربه زیسته غرب در عبور از آزادی جنسی، نیازهایی احساس می‌شود. همچنین به‌ندرت به آثاری که در غرب درباره حجاب در جامعه ایران نوشته شده، توجه شده است. مثلاً کتاب فراسوی حجاب تلاش خانم‌ها بهجت یزدخواستی و ماری کلود لوتراند (۱۳۸۵)، دو جامعه‌شناس ایرانی و فرانسوی است. درباره انگیزه نگارش این کتاب، خانم لوتراند می‌گوید که در گذشته، حجاب زنان ایران برای او نشانی از سلطه جنس مذکر و مردسالاری و بی‌عدالتی بود و زن محجبه، موجودی کم‌ارزش و حجابش ضد ارزش بود. او از حجاب چیزی جز فقر ظاهر، محبوس شدن در غل و زنجیرهای قدیمی و سنتی برداشت نمی‌کرده و حجاب را مانع پیشرفت زنان در عصر حاضر می‌دانسته است. اما دوستی وی با خانم بهجت یزدخواستی و مواجهه با زنانی که در عین ایفای نقش‌های مادری و همسری، در امور اجتماعی و انجمن‌های زنانه حضوری فعال دارند و حجاب برای آن‌ها ورای جنبه‌های مادی و فراتر از موقعیت اجتماعی سیاسی ایران و نشان‌دهنده نظام ارزشی آن‌هاست، او را به این نتیجه می‌رساند که تصاویر رسانه‌های غربی و تصورات جمعی از فضای ایران و حجاب زنان ایرانی، با واقعیت در تضاد است. پس از این تعارض و نگاه عمیق به

واقعیت‌ها، با همکاری خانم بهجت یزدخواستی تحقیقی را در زمینه حجاب زنان ایران آغاز می‌کند. کتاب فراسوی حجاب نتیجه تلاش این دو جامعه‌شناس است که صفيه‌گایی آن را ترجمه کرده و معاونت پژوهشی و آموزشی سازمان تبلیغات اسلامی در شمارگان ۵ هزار نسخه به چاپ رسانده است. رویکرد اصلی نویسندگان در این کتاب رویکرد جامعه‌شناسی است و سعی آنان بر این بوده که علاوه بر رویکرد جامعه‌شناسی، حجاب را در ابعاد و سطوح مختلف آن بررسی کنند. از این رو با نگاهی عرفانی، تاریخی‌مذهبی، مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی پدیدۀ حجاب را بررسی کرده‌اند.

۲. آسیب‌شناسی کنترل اجتماعی به‌صورت مستقیم و بازخورد نهادهای مرتبط در میان پژوهش‌های فوق مشاهده نشد. حداقل در سطح عمومی این‌گونه نگارش‌ها کمتر دیده شد و اگر طرحی در این زمینه انجام شده، محرمانه بوده و به انتشار در سطح جوامع علمی نرسیده است. منتشر نشدن این نتایج باعث می‌شود در سیاست‌گذاری نهادهایی همچون امر به معروف و نهی از منکر، حوزه‌های علمیه و نهادهای فرهنگی، به برخوردهای غیراصولی توجه نشود و بازخورد مناسبی از سیاست‌کنترلی به دست نیاید. به‌عنوان نمونه مقاله «بررسی تأثیر طرح جامعه عفاف (گشت ارشاد) بر ترویج حجاب افراد بدحجاب و ارتقای امنیت اجتماعی آن‌ها»^{۱۵۸} به این نتیجه رسیده که نه تنها گشت ارشاد در این زمینه اثر مثبتی نداشته، بلکه بازخورد منفی ایجاد کرده و زنان را دچار ترس و اضطراب ساخته و در نهایت باعث کاهش احساس امنیت اجتماعی در آن‌ها شده است.

۳. در عرصه کودکان و نوجوانان، در سطح پایان‌نامه‌های ارشد و دکتری، جز یک نمونه پژوهش خاصی انجام نشده است. تذکر اینکه کتاب‌های عرصه کودک و نوجوان در این پژوهش رصد نشده است و خود، پژوهشی مستقل می‌طلبد و پرداختن به آن‌ها از زوایای پژوهش‌های علمی ضروری است. به‌عنوان مثال کتاب لینا لونا اثر کلر

۱۵۸. شرفی، مهدیه، مصطفایی، رباب، «بررسی تأثیر طرح جامعه عفاف (گشت ارشاد) بر ترویج حجاب افراد بدحجاب و ارتقای امنیت اجتماعی آن‌ها»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۶.

ژوبرت، نویسنده فرانسوی، کتاب زیبایی در عرصه کودک است که به‌طور غیرمستقیم، خودباوری و اعتمادبه‌نفس در زمینه ارزش وجودی دختران را تقویت می‌کند. در ادبیات داستانی، عرصه فرهنگی ما دچار ضعف جدی است. این وضع در زمینه کودک و رسانه نیز بروز دارد و کسانی که دغدغه تربیت دینی فرزندان‌شان را دارند، با نگاهی اجمالی به برنامه‌های صداوسیما جمهوری اسلامی می‌توانند این وضع را رصد کنند.

۴. در میان رویکردهای موجود به حجاب و عفاف، باتوجه‌به نظریات جدید روان‌شناسی، خوانش مبتنی‌بر انتخاب را می‌توان در خوانش مبتنی‌بر عفت بازخوانی کرد. این بازخوانی باید در فرایند نهادینه‌سازی حجاب در دستور کار متولیان فرهنگی و تربیتی قرار بگیرد. در این زمینه نیز پژوهشی یافت نشد.

۵. توجه به صنعت پوشاک و اقتصاد وارداتی در سیر تحولات مدگرایی پوشش، به‌صورت مستقل نیازمند پژوهش و توجه در سطح کلان است که در میان موضوعات پژوهشی جای خالی آن محسوس است. البته تأثیر کشف حجاب در بازار و اقتصاد جامعه آن روز در پژوهش‌ها وجود داشت؛ ولی از زاویه سیاست‌گذاری و آینده‌پژوهی این مسئله نیازمند توجه است. افزایش قیمت چادر مشکی در بازار و دسترسی سخت زنان محجبه به ضروری‌ترین کالای پوششی کمتر به‌صورت علمی رصد شده است. تجارت این کالای ضروری و نبود حمایت داخلی از تولید ملی تأمل‌برانگیز است. از طرف دیگر، ورود مدل‌های مختلف پوشاک و تغییر ذائقه فرهنگی زنان و مردان ایرانی مشهود است که این‌گونه موضوعات نیز نیازمند بررسی دقیق علمی است.

۶. روزآمدی فقه در بحث پوشش و حجاب مبتنی‌بر مسائل جدید نیازمند کار میدانی است؛ بدین‌صورت که بعضی تغییرات پوششی، مانند احیای پوشش سنتی و استفاده از آن به‌علت برخورداری از رنگ‌های مختلف، از باب لباس شهرت نیازمند توجه به وضعیت حجاب در جامعه است و این مسئله باتوجه‌به ادعای فقه و روزآمدی آن نیازمند بازنگری است. این نوع پژوهش‌ها نیز در فرایند مسئله‌پژوهی حجاب لازم به نظر می‌رسد.

۷. توجه به پوشش‌های بومی، در جایگاه یکی از راهبردهای مهم، نیازمند توجه جدی است. برای نمونه مقاله ارائه‌شده در «همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به حجاب و عفاف» با عنوان «تدوین مدل ساختاری عفاف و حجاب با رویکرد بومی (مطالعه موردی: آموزش‌وپرورش استان چهارمحال و بختیاری)» از نمونه‌هایی است که تلاش کرده براساس ساختار بومی، الگویی ارائه دهد. یافته‌ها نشان می‌دهد که طراحی مدل ساختاری عفاف و حجاب در جامعه ایران براساس فرایندی چندبعدی از راهبردی تا عملیاتی است که براساس این زنجیره می‌توان توازن و انسجام و تناسب فرهنگ عفاف و حجاب را شکل داد و بعضی برنامه‌های تغییر و کنترل را اجرا کرد و باتوجه‌به مبانی عفاف و حجاب به مطلوبیت‌ها، جهت‌گیری‌ها، مصلحت‌ها، ارزش‌ها و اقتضات دست یافت.

۸. مصادیق حجاب در جامعه امروز ایران مبهم است و نیازمند بازخوانی یا بازنگری. این ابهام موجب می‌شود هر یک از ارگان‌ها و نهادهای مسئول مصادیقی از پوشش را معرفی کنند و در مقابل آن دیگر مصادیق را طرد یا انکار کند. برای مثال حوزه‌های علمیه برای قشر چادری خود تنها یک مدل چادر را به رسمیت می‌شناسند و انتخابی غیر از این در گزینش و نظام اداری با مشکل مواجه می‌شود. همین وضع در بعضی نهادهای وابسته به گفتمان غالب هم مشاهده می‌شود. این در حالی است که در سطح شهر و بدنه اصلی جامعه، دگرگونی در مصادیق حجاب را شاهدیم که همه این مصادیق حجاب و پوشش هم منافی عفت عمومی نیست و در سطح حجاب شرعی می‌توان آن‌ها را پذیرفت؛ اگرچه عرف تبصره‌هایی بر آن‌ها افزوده است. با نظر به توانایی فقه در پاسخ‌دهی به مسائل مستحدثه، می‌توان این مسئله را مورد بازنگری قرار داد. اگر علما در این زمینه مسائل جدید را مدنظر قرار ندهند، بعید نیست در آینده‌ای نزدیک فقط شاهد رعایت حجاب و حدود شرعی در حد ادارات و ارگان‌های دولتی باشیم؛ درحالی‌که سطح عمومی جامعه در فرایند تحولی حجاب و عفاف، آینده سیاست پوششی ایران را به نحوی دیگر رقم خواهند زد.

کتابنامه

لطباعه و النشر، ج ۱۲، بی تا.

اصفهانى (فاضل هندی)، محمدبن حسن، كشف اللثام عن قواعد الاحكام، «كتاب الصلاة»، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۲۲ق.

سیوطی، جلال‌الدین، الدر المنثور، ج ۶، ص ۱۸۹؛ زمخشری، محمدبن عمر، تفسیر الکشاف، ج ۳، ص ۱۶۴.

اولادی، شعبان، اسماعیل، جهان‌بخش، اصغر، محمدی، «تأثیر بدحجابی و تبرج بر احساس امنیت فردی زنان (مورد مطالعه: زنان و دختران بالای ۱۵ سال شهر تهران)»، فصلنامه پژوهش‌های انتظامی-اجتماعی زنان و خانواده، دوره ۷، ش ۱، ۱۳۹۸.

اهرابیان، میثم، «مطالعه‌ای در مناسبات حجاب در ایران دوران معاصر»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اجتماعی، ۱۳۸۷.

ایازی، سیدمحمدعلی، «بررسی الزام حجاب در حکومت دینی»، فصلنامه شورای فرهنگی و اجتماعی زنان، س ۹، ش ۳۶، ۱۳۸۶.

آبیار، زهرا و همکاران، «چالش‌های نظری حجاب در ایران پس‌انقلاب: تحلیلی بر رویکردهای موجود از حجاب

احمدی جلفایی، حمید، احکام حجاب و عفت در گلستان مرجعیت، قم: زائر، ۱۳۸۴.

احمدی، هاجر، بررسی ریشه‌ها و قوانین حجاب، تهران: حق‌شناس، ۱۳۹۵.

اراکي، محمدعلی، توضیح المسائل، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۱.

اسدی، علی، «گرایش فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی»، تهران: مرکز سنجش افکار و تحقیقات اجتماعی سازمان رادیو و تلویزیون، ۱۳۵۸.

اسدی، علی، به‌کیش، مهدی، محسنی، منوچهر، «گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران؛ گزارشی از یک نظرخواهی در تهران در سال ۱۳۵۸»، تهران: پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران، ۱۳۵۹.

اسدی، لیلا، «بررسی قوانین کیفری ایران در امر پوشش مردم»، فقه و حقوق خانواده، ۱۳۸۴.

اشتهاردی، علی‌پناه، تقریر بحث سماحه آیت‌الله العظمی سید بروجردی، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۸.

اشتهاردی، علی‌پناه، مدارک العروة، تهران: دار الاسوه

و عفاف»، فصلنامه اسلام و علوم اجتماعی، ۱۳۹۹.

آبیاری، زهرا، «پنداشت زنان ایران از حجاب براساس کنش متقابل نمادین»، رساله دکتری، دانشگاه ادیان و مذاهب، دانشکده ادیان، ۱۳۹۸.

آیت‌الله نائینی، تقریرات بحث نائینی، «کتاب الصلاة»، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۶.

بادران، مهناز، مجموعه قوانین و مقررات مرتبط با عفاف و حجاب و اخلاق و عفت عمومی، تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده، ۱۳۹۷.

بحرانی، شیخ یوسف، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، تحقیق و تعلیق محمدتقی ایروانی، قم: مؤسسه النشر الإسلامی لجماعة المدرسين، بی‌تا.

بنی‌هاشمی خمینی، سیدمحمدحسین، توضیح المسائل مراجع مطابق با فتاوی دوازده نفر از مراجع معظم تقلید، قم: دفتر انتشارات تبلیغات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۷، ج ۲.

پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحة، اصفهان: خاتم الانبیاء، ۱۳۸۵.

تبریزی، میرزا جواد، توضیح المسائل ترکاشوند، امیر، ۱۳۸۸، حجاب شرعی در عصر پیامبر تهرانیان و اسدی، گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران، گزارشی از یک نظرخواهی ملی در سال ۱۳۵۳، تهران: سازمان رادیو و تلویزیون.

جعفریان، رسول، ۱۳۸۰، رسائل حجابیه، قم: دلیل ما، ۱۳۸۰.

جنادله، علی، «بررسی روند تغییرات نگرش‌های فرهنگی سیاسی در ایران»، پژوهشنامه تغییرات فرهنگی در ایران، ش ۷.

جنادله، علی، آقاسی، محمد، نظرسنجی دیدگاه مردم درمورد پوشش و حجاب بانوان در جامعه، تهران: ایسپا، ۱۳۹۳.

حاجیلری، عبدالرضا، کنکاشی در تغییر ارزش‌ها پس از پیروزی انقلاب اسلامی، پژوهشکده فرهنگ و معارف، ۱۳۸۱.

حسینی سیستانی، سیدعلی، الفتاوی المیسره، مکتب السماحة آیت‌الله العظمی السیستانی، ۱۴۱۷.

حسینی شیرازی، سیدصادق، احکام النساء مطابقتاً لفتاوی سماحة آیت‌الله العظمی السیدصادق حسینی شیرازی، قم: سلسله، ۱۴۲۹.

حسینیان، روح‌الله، حریم عفاف، تهران: علیون، ۱۳۹۲.

حق‌شناس، جعفر، ۱۳۸۷، نظام اسلامی و مسأله حجاب (مجموعه مقالات و گفت‌وگوها)، قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.

حلبی، ابی‌صلاح، الکافی فی الفقه، «فصل تعیین شروط صلاة»، اصفهان: مکتبه الامام امیرالمؤمنین علی علیه السلام، ۱۳۶۱ ش.

حلی، ابوالقاسم نجم‌الدین جعفرین حسن، المختصر النافع، قم: مؤسسه مطبوعات دینی، ۱۳۷۹.

حلی، حسن بن یوسف بن علی، نهاییه الاحکام إلی معرفة الاحکام، قم: مؤسسه اسماعیلیان للطباعة والنشر و التوزیع، ۱۴۱۰.

حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، التذکره الفقهاء، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۱۴.

حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، مختلف الشیعه لشیعه فی احکام الشریعه، قسم: مرکز أبحاث و الدراسات الإسلامیة، ۱۴۲۳.

حلی، سیدحمزه بن علی ابن زهره، غنیة النزوع إلی علمی الأصول و الفروع، تحقیق: شیخ ابراهیم البهادری، قم: مؤسسه الامام الصادق علیه السلام، ۱۴۱۷، ج ۱.

خامنه‌ای، سیدعلی، توضیح المسائل، در دسترس در: khamenei.ir

خدادادی سنگره، جواد، احمدی، خدابخش، «نقش عوامل فرهنگی و رسانه‌ای در پیش‌بینی حجاب زنان: مطالعه ملی»، فصلنامه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، س ۱۰، ش ۳۳، ۱۳۹۴.

خسروآبادی، امیرحسین، «جرم‌انگاری پوشش نامتعارف در پرتوی اصل فایده‌گرایی (مطالعه موردی قوانین جمهوری اسلامی ایران)»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۶.

خمینی، سیدروح الله، صحیفه نور، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۹.

خمینی، سیدروح الله، عروة الوثقی مع تعالیقی امام خمینی (ره)، تهران: بی‌تا، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۰.

خمینی، سیدروح الله، تحریر الوسیله، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، بی‌تا.

دباغ، سروش، «بی‌حجابی یا بی‌عفتی؛ کدام

سروش، عبدالکریم، «موانع و مشکلات دموکراسی در ایران»، ۱۳۸۹، فایل صوتی در دسترس در وبگاه: www.dsoroush.fa

سروش، عبدالکریم، «موانع و مشکلات دموکراسی در ایران»، ۱۳۸۱، فایل صوتی در دسترس در وبگاه: www.dsoroush.fa

سروش، عبدالکریم، سخنرانی در تورنتو، ۲۰۱۴، در دسترس در وبگاه «خودنویس».

سروش، عبدالکریم، ایدئولوژی شیطانی، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۹.

سروش، عبدالکریم، سیاست‌نامه، تهران: صراط، ۱۳۸۷.

سید طباطبایی و سید روحانی، العروة الوثقی مع فتاوی سیدمحمدصادق حسینی روحانی، قم: مدرسه الإمام الصادق علیه السلام، ۱۴۱۲.

سید گلپایگانی، توضیح المسائل گلپایگانی، قم: دارالقرآن الکریم، ۱۴۱۳.

زاهدی، سیدسعید، کاوه، مهدی، «گفتمان‌های پوشش ملی در ایران»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۱، ش ۴، ۱۳۹۱.

سیفی مازندرانی، علی‌اکبر، دلیل تحریر وسیله، «احکام الستر و النظر الامام الخميني»، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۴۱۷.

سیوری، جمال‌الدین مقدادبن عبدالله، کنز العرفان فی فقه القرآن، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۸۰، ج ۲.

سیوطی، جلال‌الدین، الدر المنثور، شرفی، مهدیه، مصطفایی، رباب، «بررسی تأثیر طرح جامعه عفاف (گشت ارشاد) بر ترویج حجاب افراد بدحجاب و ارتقای امنیت اجتماعی آن‌ها»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۶.

شریعتی، علی، مجموعه آثار، ج ۲۱، تهران: سبز، ۱۳۶۰.

شفیعی سروسستانی، اسماعیل، حجاب، مسئولیت‌ها و اختیارات دولت اسلامی (نظرات و دیدگاه‌ها)، تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۷.

شیخ بهایی، بهاء‌الدین محمدبن حسین بن عبدالصمد همدانی عاملی، الحبل المتین، مشهد: مؤسسه الطبوع و النشر التابعة للأستانة الرضویه، ۱۴۲۶.

شیخ حر عاملی، محمدبن حسن، وسائل الشیعة إلى

غیراخلاقی است؟»، ۱۳۹۲، در دسترس در وبگاه صدانت. دباغ، سروش، «نسبت روشنفکری دینی و فمینیسم»، فصلنامه زنان امروز، س ۱، ش ۹، ۱۳۹۳.

دباغ، سروش، «حجاب در ترازوی اخلاق»، بی‌تا، در دسترس در وبگاه صدانت.

درویشی، لیلا، «بررسی تطبیقی دیدگاه چهار تن از فقهای معاصر، حضرات آیات امام خمینی، محقق خویی، آیه‌الله خامنه‌ای، آیه‌الله سیستانی در زمینه استثنای وجه و کفین در حجاب و نظر»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۰.

دفتر طرح‌های ملی و مرکز رصد اجتماعی، پیمایش ارزش‌ها و نگرش ایرانیان موج سوم، ۱۳۹۵.

رازی، ابوالفتوح، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۶-۱۳۷۵.

ربیعی، علی، جامعه‌شناسی تحولات ارزشی، تهران: فرهنگ و اندیشه، ۱۳۸۱.

رحمانی سبزواری، علی، «الزامات فقهی حاکمیت و مردم در اعمال حجاب اسلامی»، پژوهش‌های فقهی، س ۶، ش ۲، ۱۳۸۹.

رستمی، فاطمه، «بررسی رابطه بین نوع پوشش و احساس امنیت زنان شهر تهران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۹۰.

رفت‌جاه، مریم، «هویت انسانی زن در چالش آرایش و مد»، مطالعات راهبردی زنان، دوره ۱۰، ش ۳۸، ۱۳۸۶.

رفیع‌پور، فرامرز، توسعه و تضاد، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۶.

رفیعی بهابادی، مهدی، روزنامه اعتماد، ۳۱ شهریور ۱۳۹۹.

رفیعی، مهدی، جنادله، علی، «گزارش نظرسنجی دیدگاه مردم در مورد پوشش و حجاب بانوان در جامعه»، ۱۳۹۳.

رهایبی، مجید، محبوبی، نرگس، «آثار و پیامدهای بدحجابی در حقوق شهروندی»، فصلنامه دانش انتظامی سمنان، دوره ۴، ش ۱۴، ۱۳۹۳.

زمخسری، محمدبن عمر، تفسیر الکشاف، تهران: ققنوس، ۱۳۹۱.

سازمان ملی جوانان، پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های جوانان، ۱۳۸۸.

سروش، عبدالکریم، «حجاب و هویت اسلامی»، ۲۰۱۰، فایل صوتی در دسترس در وبگاه: www.dsoroush.fa

عبدالرحیمی نیازی، سهیلا، «شناسایی سبک پوشش زنان و تأثیر آن در امنیت اجتماعی (مطالعه موردی: شهرستان اردبیل)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، یزد: دانشگاه علم و هنر یزد، ۱۳۹۵.

عزیززاده، گیتی، «سنجش نگرش دانشجویان دانشگاه‌های تهران به پوشش و حجاب»، تهران: پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات، ۱۳۸۹.

علایی، المیرا، «عفاف و حجاب و جرم‌انگاری؛ مبانی جرم‌انگاری بدحجابی»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، دانشگاه الزهرا، ۱۳۹۶.

علوی تبار، علیرضا، روشنفکری، دینداری، مردمسالاری، تهران: فرهنگ و اندیشه، ۱۳۷۹.

علی‌پور، حسن، مکتب در فرایند نواندیشی، قم: نشر معارف، ۱۳۹۴.

علیجانی، رضا، شریعتی؛ راه یا بی‌راهه؟، تهران: قلم، ۱۳۸۱.

فاضل جواد، جوادبن سعید، مسالک الأفهام إلى آیات الأحكام، تهران: المکتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریه، ۱۳۶۷ش.

فاضلیان، پوران‌دخت، «بررسی رابطه نوع حجاب و میزان امنیت اجتماعی در بین زنان شهر تهران»، پژوهشنامه زنان، ۱۳۸۹.

فتاحیان، مریم، «بررسی دیدگاه‌های موافقان و مخالفان حجاب در بازه زمانی پیروزی انقلاب اسلامی تا پایان اسفند ۱۳۵۹ (مورد مطالعه: روزنامه‌های کیهان و اطلاعات و آیندگان)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۸.

فاضل هندی، محمدبن حسن اصفهانی، کشف اللثام عن قواعد الاحکام، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۲۲.

فتاحی‌زاده، فتحیه، حجاب از دیدگاه قرآن و سنت، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۷.

فرجی اسدی، علی، مرکز سنجش افکار و تحقیقات اجتماعی سازمان رادیو و تلویزیون، ۱۳۵۸.

فرجی، مهدی، حمیدی، نفیسه، بررسی فرهنگ پوشش و حجاب زنان ایران، ۱۳۹۰.

فوکو، میشل، اراده به دانش، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نشر نی، ۱۳۸۳.

قاسمی، محمدجمال‌الدین، محاسن التأویل، بیروت: دارالفکر، ۱۳۹۸ق، ج ۱۲.

تحصیل مسائل الشریعه، قم: کتابچی، ج ۱۴، ۱۳۸۶.

شیخ مفید، محمدبن محمدبن نعمان، جوامع الفقهیه، «کتاب الوسیله»، قم: منشورات مکتبه آیت‌الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۰۴.

شیرازی، ریحانه، «بررسی جرم‌شناسی و قانونی عفاف و حجاب»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، تهران: دانشگاه الزهرا، ۱۳۹۶.

صادقی، فاطمه، ۱۳۹۳، کشف حجاب؛ بازخوانی یک مداخله مدرن، تهران: نگاه معاصر.

صدر، شادی، «شهر ممنوع»، روزنامه یاس نو، ۱۰ خرداد ۱۳۸۴، ش ۲۳، ص ۱۰.

صدر، شادی، مجموعه قوانین و مقررات پوشش در جمهوری اسلامی ایران، تهران: ورجاوند، ۱۳۸۹.

طالبی دلبر، معصومه، رضوی طوسی، سیدمجتبی، اعتقاد به حجاب و نگرش‌های مربوط به آن، فصلنامه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، ۱۳۹۱.

طالقانی، سیدمحمود، «مصاحبه تلویزیونی»، اسفند ۱۳۵۸.

طباطبایی حکیم، سیدمحمدسعید، حواریات فقهیه وفق فتاوی سماحه آیت‌الله العظمی سیدمحمدسعید طباطبایی حکیم، بیروت: دار المحجّه البيضاء، ۱۴۱۸.

طباطبایی حکیم، سیدمحسن، مستمسک العروه، قم: منشورات آیت‌الله العظمی المرعشی النجفی، ج ۱۴، ۵.

طباطبایی، سیدعلی، ریاض المسائل، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۱۸.

طبرسی، الفضل بن الحسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۶.

طبری، محمدبن جریر، جامعه البیان عن تأویل القرآن، بیروت: دار ابن حزم، ۱۴۲۳.

طوسی، ابی جعفر محمدبن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: احمد حبیب قصیر العاملی، مطبوعه الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۹.

عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین بن علی، روض الجنان فی شرح إرشاد الأذهان، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۰.

عبادی، مهدی، علیپور، محمدعلی، «بررسی تأثیر بی‌حجابی در بهداشت روان فردی و اجتماعی با تأکید بر نگره مقام معظم رهبری»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، تهران: دانشگاه الزهرا، ۱۳۹۶.

قلی‌پور، آرین، «نقش دولت در نهادینه‌سازی حجاب»، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، ش ۳۸، ۱۳۸۶.

کار، مهرانگیز، ۱۳۷۹، پژوهشی درباره خشونت علیه زنان در ایران، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۷۹.

کار، مهرانگیز، شورش؛ روایتی زنانه از انقلاب ایران، سوئد: نشر باران، چ ۱، سوئد، ۲۰۰۶.

کاشف‌الغطاء، جعفر، کشف الغطاء عن مبهمات الشریعة العراء، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیة قم، ۱۳۸۰ ش.

کدیور، محسن، «تأملی در مسئله حجاب»، ۲۰۱۲، در دسترس در وبگاه Kadivar.com.

کرکی (محقق ثانی)، علی بن حسین، جامع المقاصد فی شرح القواعد، قم: مؤسسه آل‌البیت لإحياء التراث، ۱۴۰۸ ق.

کلهر، سینا، رحمانی‌پور، ریحانه، «تأثیرات تحولات اجتماعی بر سیاست‌گذاری حجاب»، فصلنامه مطالعات اسلامی زنان و خانواده، دوره ۵، ۱۳۹۷.

کلهر، سینا، رحمانی‌پور، ریحانه، «عوامل مؤثر بر اجرایی‌شدن سیاست‌های حجاب و راهکارهای پیش‌رو»، نشریه گزارش‌های کارشناسی، ۱۳۹۷.

کلهر، سینا، مدیریت حجاب در جمهوری اسلامی، اصفهان: آرما، ۱۳۹۶.

کلینی، ابی‌جعفر محمد بن یعقوب، فروع الکافی، بیروت: دار الأضواء، ۱۹۹۲.

کیانی، امین، «آسیب‌شناسی قوانین کیفری در حوزه حجاب؛ با دیدگاه انتقادی به ماده ۶۳۸ قانون مجازات اسلامی در جرم‌انگاری»، همایش ملی نگرش علمی و کاربردی به عفاف و حجاب، تهران: دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۶.

لعل شاطری، مصطفی، رضانژاد، حسین، سرافرازی، عباس، «حجاب و بی‌حجابی: آثار فردی و اجتماعی»، همایش ملی جایگاه و نقش زنان در مدیریت جهادی، دانشگاه تربیت‌حیدریه، ۱۳۹۳.

لوبروتون، داوید، جامعه‌شناسی بدن، ترجمه ناصر فکوهی، تهران: ثالث، ۱۳۹۲.

مجتهد شبستری، محمد، ایمان و آزادی، تهران: طرح نو، ۱۳۷۵.

مجتهد شبستری، محمد، نقدی بر قرائت رسمی از دین، تهران: طرح نو، ۱۳۸۱.

مجتهد شبستری، محمد، تأملاتی در قرائت انسانی از دین، تهران: طرح نو، ۱۳۸۳.

مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، قم: اسلامیه، ج ۱۰۳، ۱۳۸۶.

محسنی، منوچهر، بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی-فرهنگی در ایران، دبیرخانه شواری فرهنگ عمومی، ۱۳۷۴.

محسنیان راد، مهدی، ارتباط‌شناسی، تهران: سروش، ۱۳۸۰.

محقق حلی، ابوالقاسم نجم‌الدین جعفر بن الحسین، شرایع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۵.

محقق حلی، ابوالقاسم نجم‌الدین جعفر بن حسن، المختصر النافع، قم: مؤسسه مطبوعات دینی، ۱۳۷۹ ش.

محقق حلی، المعتمد فی شرح المختصر، چاپ سنگی، بی‌تا.

محمدی ورمزیار، فاطمه، «بررسی رابطه وضعیت مدیریت بدن (پوشش زنان - حجاب با احساس امنیت اجتماعی دختران شهر الشتر)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور استان تهران غرب، ۱۳۹۷.

مرتضوی، سیدضیاء، ۱۳۷۸، امام خمینی و الگوهای شناختی در مسائل زنان، قم: دفتر تبلیغات، ۱۳۷۸.

مرعشی، سید اسماعیل، اجماعات فقه الشیعه، قم: مؤسسه المنار، ۱۴۱۵.

مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، تغییر لباس و کشف حجاب به روایت اسناد، ۱۳۷۸.

مرنیسی، فاطمه، زنان پرده‌نشین و نخبگان جوشن‌پوش، ترجمه ملیحه مغازه‌ای، تهران: نشر نی، ۱۳۹۰.

مروارید، علی اصغر، سلسله‌الینابیع الفقهیه، بیروت: مؤسسه فقه الشیعه، ۱۴۱۳ ق.

مطهری، مرتضی مسئله حجاب، تهران: صدرا، ۱۳۹۹.

مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۱۹، تهران: صدرا، ۱۳۸۵.

معصومی، سیدمسعود، احکام علاقات المرأة مع الرجل و مسائلها الاجتماعیه، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات حوزه علمیة قم، ۱۴۱۵.

معصومی، سیدمسعود، احکام روابط زن و مرد، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۸.

حجاب، تهران: بازتاب اندیشه، ۱۳۸۵.
 هارجی و دیگران، مهارت‌های اجتماعی در ارتباطات
 میان‌فردی، ترجمه خشایار بیگی و مهرداد فیروزبخت،
 تهران: رشد، ۱۳۷۷.

هاشمی، سیدحسین، «نقدی بر ماده ۶۳۸ قانون مدنی
 در جرم‌انگاری بدحجابی»، مطالعات راهبردی زنان،
 ش ۳۷، ۱۳۸۶.

همایون، محمدهادی، ساقینی، مجتبی، «سیاستگذاری
 فرهنگی و مدیریت پوشش (مورد مطالعه: حجاب)»،
 ریافت انقلاب اسلامی، ش ۵، ۱۵، ۱۳۹۰.
 یزدی، سیدمحمدکاظم، عروه الوثقی، تهران: دینا،
 ۱۳۹۲

Afshar, haleh, *Islam and feminisms an Iranian case - study* Palgrave Macmillan, London, 1999.

Ahmad, Lila, 2011, *A Quiet revolution the viel's resurgene, from the Middle East to America*, New haven: Yale university press, 2011.

Ahmad, Lila, 1992, *women and gender in Iran historical of a modern de beut*, New haven: Yale university press, 1992.

Daly, C.M, 1999, "The paalda' expression of he-jaab among Afghan women in a non- Muslim community", In Linda Arthur (Ed), *Religion, dress and the body*, oxford: Berg.

Mir-Hosseini, Ziba. "Hijab and choice: Between politics and theology." *Innovation in Islam: traditions and contributions*, University of California Press

(2011): 190-212. Moghadam M. valentin, *Women in the Islamic Republic of Iran*, Legal Status, Social, Position, and collective, Action, 2004.

مقری فیومی، احمدبن محمدبن علی، المصباح المنیر،
 قم: دارالهجره، ۱۳۷۳

مکی عاملی جزینی (شهید اول)، محمدبن جمال‌الدین،
 الذکری الشیعه فی احکام الشریعه، قم: مؤسسه آل‌البتیت
 لإحیاء التراث، ۱۴۱۹.

مکی عاملی جزینی (شهید اول)، محمدبن جمال‌الدین،
 للمعه دمشقیه، قم: دارالکفر، بی‌تا.

منافی، سمیرا، «بررسی میزان رعایت رابطه حجاب و
 عفاف و میزان امنیت اجتماعی بر دانش‌آموزان دبیرستانی
 دخترانه شهرستان تالش»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد،
 دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلخال، ۱۳۹۳.

منتظری، حسینعلی، رساله توضیح المسائل، تهران:
 تفکر، ۱۳۷۷.

مهدوی زادگان، داوود، «پژوهشی در الزام حکومتی حکم
 حجاب»، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، ش ۳۶، ۱۳۸۶.
 مهریزی، مهدی، نواندیشی دینی و مسئله زن، قم:
 صحیفه خرد، ۱۳۸۹.

مؤسسه تحقیقاتی امام‌رضا(علیه‌السلام)، احکام مطابق
 با فتاوی‌ای عمومی فقهای شیعه، قم: انتشارات دارالعلم،
 ۱۳۷۸ش.

مؤمن السبزواری، مولی محمد باقر بن محمد، کفایه
 الأحکام، اصفهان: چاپ سنگی، مرکز نشر مهدوی، بی‌تا.
 میلانی، سیدمرتضی، احکام المرأة فی الإسلام علی
 ضوء المراجع العظام، بیروت: دار البلاغه، ۱۴۲۳.

میلانی، سیدمرتضی، المسائل الاتفاقیه عند علماء
 الامامیه، قم: مدین، ۱۴۲۵.

نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع
 الإسلام، «کتاب الصلاة»، بیروت: دار احیاء التراث العربی،
 ۱۹۸۱م، ج ۸.

نجم‌آبادی، افسانه، ۱۳۹۶، زنان سبیل و مردان
 بی‌ریش، ترجمه آتنا کامل و ایمان واقفی، تهران: سینا،
 ج ۱.

نراقی، احمدبن محمد مهدی، مستند الشیعه فی احکام
 الشریعه، قم: مؤسسه آل‌البتیت لإحیاء التراث، ۱۴۱۵.

نیاکان، علی محمد، فضیلت حجاب و پیامدهای
 بدحجابی، ایلام: زانا، ۱۳۹۱.

واعظی، منصور، وضعیت سنجی پوشش و آرایش
 ایرانیان، تهران: کتاب نشر، ۱۳۹۲.

وحدتی، سهیلا، نقش حجاب در افزایش نابرابری

www.mssinst.com | Contact@mssint.com

